ДЯДЕЧКІВ СОН

З Мордасовських літописів

РОЗДІЛ І

Марія Олександрівна Москальова — звичайно, перша дама в Мордасові, і в цьому не може бути найменшого сумніву. Вона так поводить себе, наче їй ніхто не потрібен, а, навпаки, вона всім потрібна. Щоправда, її майже ніхто не любить, ба навіть багато хто щиро ненавидить; та зате її всі бояться, а цього їй і треба. Така потреба є вже ознака високої політики. Чому, наприклад, Марія Олександрівна, яка страшенно полюбляє плітки й не засне цілу ніч, коли напередодні не довідалась про щось новеньке,— чому вона, при всьому цьому, вміє поводитися так, що, коли дивишся на неї, в голову не закладеться, щоб ця сановна дама була найперша плетуха в світі або принаймні в Мордасові? Навпаки, здається, плітки повинні зникнути н її присутності; плетуни — червоніти й тремтіти, як школярі перед паном учителем, і розмова має піти не інакше, як про найвищі матерії. Вона знає, наприклад, про декого з мордасовців такі капітальні й скандальні речі, що коли б при нагоді розповіла їх та довела їх так, як вона вміє їх доводити, то в Мордасові стався б лісабонський землетрус. А тим часом вона дуже мовчазна на ці секрети і розповість їх хіба вже в крайньому разі, та й то не інакше, як найближчим приятелькам. Вона тільки наполохає, натякне, що знає, і полюбляє краще тримати чоловіка або даму в безнастанному страху, ніж поразити остаточно. Це розум, це тактика!— Марія Олександрівна завжди визначалася між нами своїм бездоганним comme il faut S з котрого всі беруть зразок. Щодо comme il faut, вона не має суперниць у Мордасові. Вона, наприклад, уміє вбити, розтерзати, знищити якимсь одним словом суперницю, чому ми свідки; а тим часом удасть, що й не помітила, як вимовила це слово. А відомо, що така риса є вже властивість найвищого товариства. Взагалі у всіх таких фокусах вона перевершить самого Пінетті. Зв'язки в неї величезні. Багато з тих, хто відвідував Мордасов, від'їздили в захваті від її прийому

і навіть потім листувалися з нею. Хтось навіть написав їй вірші, і Марія Олександрівна з гордощами їх усім показувала. Один заїжджий літератор присвятив їй свою повість, котру й читав

1 вмінням поводитися (франц.).

у неї на вечорі, що справило надзвичайно приємний ефект. Один німецький учений, що умисне приїздив із Карлсруе досліджувати особливий рід черв'ячка з ріжками, який водиться в нашій губернії, і написав про цього черв'ячка чотири томи in1 quarto *, так був зачарований прийомом і люб'язністю Марії Олександрівни, що досі провадить із нею шанобливе й моральне листування з самого Карлсруе. Марію Олександрівну порівнювали навіть, в певному розумінні, з Наполеоном. Звичайно, робили це її вороги жартома, більше для карикатури, ніж для істини. Але, визнаючи цілком усю дивовижність такого порівняння, я насмілюся, проте, зробити одне невинне запитання: чому, скажіть, у Наполео-на запаморочилася, врешті, голова, коли він заліз надто вже високо? Оборонці старого дому приписували це тому, що Наполеон не тільки не був з королівського дому, ба він був навіть і не gentilhomme 2 доброї породи; отже, природно, злякався, нарешті, своєї власної висоти і згадав своє справжнє місце. Попри очевидну дотепність цього домислу, що нагадувала найблискучіші часи старого французького двору, я насмілюся додати в свою чергу, чому в Марії Олександрівни ніколи й ні в якому разі не запаморочиться голова і вона повсякчас лишатиметься першою дамою в Мордасові? Бували, наприклад, такі випадки, коли всі казали: "Ану як тепер поведеться Марія Олександрівна за таких скрутних обставин?" Та надходили ці скрутні обставини, минали, і — нічого! Все лишалося, як було, та навіть чи не краще, ніж було. Всі, наприклад, пам'ятають, як чоловік її, Афанасій Матвійович, збувся своєї посади через нездатність та недоумство, викликавши гнів приїжджого ревізора. Всі думали, що Марія Олександрівна занепаде духом, принизиться, проситиме, благатиме, одно слово, попустить свої крильця. Аж ніяк: Марія Олександрівна зрозуміла, що вже нічого більше не випросиш, і впорала свої справи так, що нітрохи не втратила свого впливу на товариство, і

дім її все ще вважається першим домом у Мордасові. Про-курорша, Ганна Миколаївна Антипова, запеклий ворог Марії Олександрівни, хоч і друг про людське око, вже дзвонила перемогу. Та коли побачили, що Марію Олександрівну важко сконфузити, то здогадалися, що вона багато глибше пустила коріння, ніж думали перше.

1 в одну чверть аркуша (лат.). * дворянин (франц.).

До речі, що вже про нього згадали, скажемо кілька слів і про Афанасія Матвійовича, чоловіка Марії Олександрівни. Передусім, це вельми показна з себе людина і навіть дуже порядних правил; але в критичних випадках він якось розгублюється й дивиться, як баран, що побачив нові ворота. Він незвичайно сановитий, особливо на іменинних обідах, у своїй білій краватці. Та вся ця сановитість і показність — єдино до тої хвилини, коли він заговорить. Тут уже, вибачайте, хоч вуха заткнути. Він рішуче не годен належати Марії Олександрівні; це загальна думка. Він і на посаді сидів єдино тільки через геніальність своєї дружини. Скільки я розумію, йому давно б пора в город полохати горобців. Там, і єдино тільки там, він міг би давати справжню, безперечну користь своїм співвітчизникам. І тому Марія Олександрівна чудово зробила, заславши Афанасія Матвійовича в приміське село, за три версти від Мордасова, де в неї сто двадцять душ,— мимохідь сказати, всі статки, всі засоби, з якими вона так гідно підтримує благородство свого дому. Всі збагнули, що вона тримала Афанасія Матвійовича при собі єдино за те, що він служив і діставав платню та... інші доходи. Коли ж він перестав діставати платню та доходи, то його зараз же й випровадили через нікчемність і цілковиту непотрібність. І всі похвалили Марію Олександрівну за ясність думки й рішучість характеру. В селі Афанасій Матвійович живе на повну собі втіху. Я заїздив до нього й перебув у нього цілу годину досить приємно. Він приміряє білі краватки, власноручно чистить чоботи, не з нужди, а єдино з замилування в мистецтві, бо любить, щоб чоботи в нього блищали, тричі на день п'є чай, надзвичайно любить ходити до бані і — вдоволений. Пам'ятаєте, яка паскудна історія заварилася в нас, років півтора тому, з приводу Зінаїди Афанасіїв-ни, єдиної дочки Марії Олександрівни й

Афанасія Матвійовича? Зінаїда безперечно красуня, прекрасно вихована, але їй двадцять три роки, а вона досі не заміжжю. Між причинами, котрими пояснюють, чому досі Зіна не заміжжю,— за одну з головних вважають ці темні поголоски про якісь дивні її зв'язки, півтора року тому, з повітовим учителем,— поголоски, що не вщухли й дотепер. Досі балакають про якусь любовну записку, яку написала Зіна й яка ніби переходила з рук до рук у Морда: сові; але скажіть: хто бачив цю записку? Якщо вона переходила з рук до рук, то де ж вона поділася? Всі про неї чули, але ніхто її не бачив. Я принаймні нікого не зустрічав, хто б на свої очі бачив цю записку. Якщо ви натякнете про це Марії Олександрівні, вона просто вас не зрозуміє. Тепер припустіть, що справді щось було й Зіна написала записочку (я навіть думаю, що це було неодмінно так): яка ж вправність з боку Марії Олександрівни! Як зам'ято, загамовано незручну, скандальну справу! Ні сліду, ні натяку! Марія' Олександрівна й уваги не звертає тепер на весь цей ниций наклеп; а тим часом, може, бозна-як працювала, щоб урятувати недоторканною честь своєї єдиної доньки. А що Зіна не заміжжю, то це зрозуміло: які тут женихи? Зіні бути хіба тільки за можновладним принцем. Бачили ви десь таку красуню над красунями? Правда, вона горда, занадто горда. Подейкують, що сватається Мозгляков, та навряд чи буде весілля. Що ж бо таке Мозгляков? Сказати — молодий, непоганий на вроду, франт, півтораста незаста-новлених душ, петербурзький. Але ж, по-перше, в голові не всі дома. Шелихвіст, патякало, з якимись новітніми ідеями! Та й що таке півтораста душ, особливо при новітніх ідеях? Не бути цьому весіллю!

Усе, що прочитав тепер ласкавий читач, я написав місяців п'ять тому, єдино від розчулення. Признаюсь наперед, я трохи небезсторонній щодо Марії Олександрівни. Мені хотілося написати щось таке наче похвальне слово цій чудовій дамі і подати це все у формі грайливого листа до приятеля, на зразок листів, що друкувалися колись за давнього, золотого, та, слава богу, безповоротного часу в "Северной пчеле" й в інших періодичних виданнях. Та що в мене нема ніякого приятеля і до того ж є певна природжена літературна несмілість, то твір мій і лишився у мене в столі, як літературна проба пера та як пам'ять

про мирну розвагу на дозвіллі й про утіху. Минуло п'ять місяців, і раптом у Мордасові сталася дивовижна подія: рано-вранці до міста в'їхав князь К. і зупинився в домі Марії Олександрівни. Наслідки цього приїзду були незліченні. Князь пробув у Мордасові всього три дні, але ці три дні лишили по собі фатальні й незгладні спогади. Скажу більше: князь вчинив, у певному розумінні, переворот у нашому місті. Розповідь про цей переворот становить, звичайно, одну з багатозначних сторінок у Мордасовських літописах. Ось цю сторінку я й зважився, нарешті, після деяких вагань, опрацювати літературно й подати на суд вельмишановної публіки. Повість моя містить у собі повну й визначну історію піднесення, слави й урочистого падіння Марії Олександрівни й усього її дому в Мордасові: тема гідна й спокуслива для письменника. Насамперед, зрозуміло, треба пояснити: що дивного в тому, що до міста в'їхав князь К. і зупинився в Марії Олександрівни,— а для цього, звичайно, треба сказати кілька слів і про самого князя К. Так я й зроблю. До того ж біографія цієї особи конче потрібна й для всього дальшого перебігу нашої розповіді. Отже, починаю.

РОЗДІЛ II

Почну я з того, що князь К— був ще не бозна-який старий, а тим часом, коли дивцшся на нього, мимохіть навертається думка, що він от-от розвалиться: так він занепав, або, краще сказати, зносився. В Мордасові про цього князя завжди розповідали надзвичайно химерні речі, найфантастичніші змістом. Подейкували навіть, що дідок з глузду з'їхав. Особливо дивним здавалося всім, що поміщик чотирьох тисяч душ, людина з певним родством, котра могла б мати, якби схотіла, неабиякий вплив у губернії, живе в своєму чудовому маєтку самотньо, цілковитим затворником. Багато хто знав князя ро-кі& шість чи сім тому, коли він перебував у Мордасові, і запевняє, що він тоді не терпів самотності й зовсім не скидався на затворника. Та оце й усе, що я міг дізнатися про нього вірогідного. Колись, замолоду, що, проте, було дуже давно, князь блискуче вступив у життя, жуїрував, лицявся, кілька разів проживався за кордоном, співав романси, каламбурив і ніколи не визначався блискучими розумовими здібностями. Звичайно, він перевів

усе своє багатство і на старість побачив себе раптом майже без копійки. Хтось порадив йому виїхати до свого села, яке вже почали продавати з публічного торгу. Він виїхав і прибув до Мордасова, де й прожив рівно шість місяців. Губернське життя йому надзвичайно припало до сподоби, і за ці шість місяців він рішив усе, що в нього лишалося, до останніх вишкребків, жуїруючи та заводячи різні інтимності з губернськими паніями. До того ж він, був дуже добра людина, звісно, не без деяких особливих князівських замашок, що їх, проте, в Мордасові вважали за властивість найвищого товариства, а тому замість досади вони справляли навіть ефект. Особливо дами були повсякчас у захваті від свого милого гостя. Збереглося багато цікавих спогадів. Розповідали, між іншим, що князь понад половину дня сидів за своїм туалетом і, здавалося, весь' був складений із якихось шматочків. Ніхто не знав, коЛи й де він устиг так розсипатися. Він носив парик, вуса, бакенбарди і навіть еспаньйолку,— все, до останньої волосини, накладне й чудового чорного кольору; білився й рум'янився щодня. Запевняли, що він якось розправляв пружинками зморшки на своєму обличчі й що пружинки ці були якимсь особливим способом сховані в його волоссі Запевняли також, що він носить корсет, бо збувся десь ребра, невдало вискочивши з вікна, лід час однієї своєї любовної пригоди в Італії. Він шкутильгав на ліву ногу; твердили, що ця нога штучна та7 що справжню зламали йому під час іншої пригоди в Парижі, зате приставили нову, якусь особливу, коркову. А втікц мало чого не набалакають! Та правдою було, однак, те, що праве око в нього було скляне, хоч і дуже майстерно підроблене. Зуби теж були з композиції. Цілі дні він умивався різними патентованими водами, душився й помадився. Пам'ятають, проте, що вже тоді князь починав помітно дряхліти й ставав нестерпно балакливий. Здавалося, що кар'єрі його кінець. Усі знали, що в нього не було вже ні шеляга. І раптом саме тоді й цілком несподівано одна з найближчих його родичок, престарезна бабка, яка постійно жила в Парижі й від якої він аж ніяк не міг сподіватися спадщини,— вмерла, поховавши рівно за місяць до своєї смерті свого законного спадкоємця. її законним спадкоємцем цілком несподівано зробився князь. Чотири тисячі душ прегарного маєтку, рівно за шістдесят верст від Мордасова, припали йому самому, неподільно. Він зараз же зібрався до Петербурга, щоб

покінчити свої справи. Проводжаючи свого гостя, наші дами дали йому чудовий обід у складку. Пам'ятають, що князь був чарівно веселий на цьому останньому обіді, каламбурив, смішив, розповідав найнезвичайніші анекдоти, обіцяв якнайшвидше приїхати до Духанова (свого новонабутого маєтку) і давав слово, що після повернення в нього будуть безперервні свята, пікніки, бали, фейєрверки. Цілий рік по його від'їзді дами точили ляси про ці обіцяні свята, чекаючи з страшенним нетерпінням свого милого дідка. Дожидаючи ж, влаштовували навіть поїздки до Духанова, де був старовинний панський будинок і сад, з вистриженими з акацій левами, з насипними курганами, з ставами, по яких ходили човни з дерев'яними турками, що грали на сопілках, з альтанками, з павільйонами, з монплезирами й іншими вигадками.

Нарешті князь повернувся, але, на загальний подив і розчарування, навіть не заїхав до Мордасова, а оселився в своєму Духанові цілковитим затворником. Розійшлись дивці чутки, і взагалі з цього часу історія князя стає туманною й фантастичною. По-перше, розповідали, що в Петербурзі йому не зовсім пощастило, що деякі з йото родичів, майбутні спадкоємці, хотіли, через недоумство князя, виклопотати якусь опіку над ним, мабуть, побоюючись, що він знов усе промотає. Мало того: інші додавали, що його хотіли навіть завдати до божевільні, але якийсь із його родичів, один важний пан, нібито за нього заступився, довівши ясно всім іншим, що бідний князь, наполовину померлий і підроблений, певно, незабаром і весь помре, і тоді маєток припаде їм і без божевільні. Кажу знову: мало чого не набалакають, особливо в нас, у Мордасові! Все це, як розповідали, страшенно перелякало князя, аж так, що він зовсім змінився характером і обернувся на затворника. Деякі мордасовці з цікавості поїхали до нього поздоровляти, але — їх не прийняли або прийняли надзвичайно дивно. Князь навіть не впізнавав своїх колишніх знайомих. Запевняли, що він і не хотів упізнавати. Навідав його й губернатор.

Він повернувся із звісткою, що, на його думку, князь справді трохи не сповна розуму, і потім завжди робив кислу міну, згадуючи про свою поїздку до Духанова. Дами голосно обурювалися. Довідались, нарешті,

про одну капітальну річ, а саме: що князем оволоділа якась невідома Степанида Матвіївна, бозна-яка жінка, котра приїхала з ним із Петербурга, літня й товста, ходить у ситцьових платтях і з ключами в руках; що князь слухає її у всьому, мов дитина, і не сміє кроку ступити без її дозволу; що вона навіть миє його своїми руками; пестить його, носить і бавить, як дитину; що, нарешті, саме вона й віддаляє від нього всіх відвідувачів і особливо родичів, котрі почали були потроху заїздити до Духанова, на розвідки. В Мордасові багато говорили про цей незрозумілий зв'язок, особливо дами. До всього цього додавали, що Степанида Матвіївна керує всім маєтком князя необмежено й самовладно: звільняє управителів, прикажчиків, слуг, збирає доходи; проте керує вона добре, так що селяни благословляють долю свою.

А про самого князя довідались, що дні свої він збуває майже цілком за туалетом, приміряє парики та фраки; а весь інший час проводить із Стіепанидою Матвіївною, грає з нею у воза, ворожить на картах, зрідка виїздить погуляти верхи на смирній англійській кобилі, причім Степанида Матвіївна неодмінно супроводить його в критих дрожках, про всяк випадок — бо князь їздить верхи більше з кокетства, а сам ледве тримається на сідлі. Бачили його часом і пішки, в пальті й у солом'яному крислатому брилику, з рожевою дамською хусточкою на шиї, із скельцем в оці та з солом'яним кошичком на лівій руці, щоб збирати грибки, польові квіти, волошки; Степанида ж Матвіївна завжди при цьому супроводить його, а позаду йдуть два саженні лакеї й їде, про всяк випадок, коляска. Коли ж зустрічається з ним селянин і, спинившись осторонь, скидає шапку, низько вклоняється й приказує: "Здрастуйте, батечку князю, ваше сія-тельство, наше ясне сонечко!" — то князь зараз же наводить на нього свого лорнета, привітно киває головою й ласкаво каже йому: "Bonjour, mon ami, bonjour!" *,— і багато таких поголосок ходило в Мордасові; князя ніяк не могли забути: він жив так близько! Як же були всі здивовані, коли одного чудового ранку розлетілась 'чутка, що князь, затворник, дивак, власною своєю персоною прибув до Мордасова й зупинився в Марії Олександрівни! Все переполошилось і схвилювалось. Усі ждали пояснень, усі питали одне в одного, що це значить? Дехто збирався вже їхати до Марії

Олександрівни. Усім приїзд князя здавався дивовижею. Дами пересилалися записками, збиралися з візитами, посилали своїх покоївок і чоловіків на розвідки. Особливо дивним здавалося, чому князь зупинився саме в Марії Олександрівни, а не в когось іншого? Найбільше за всіх досадувала Ганна Миколаївна Антипова, бо князь доводився їй якоюсь дуже далекоюріднею. Але, щоб розв'язати ці всі питання, треба неодмінно зайти до самої Марії Олександрівни, куди запрошуємо ми й ласкавого читача. Тепер, правда, ще тільки десята година ранку, але я певен, що вона не відмовиться прийняти своїх близьких знайомих. Нас принаймні вона прийме неодмінно.

.1 Здрастуй, друже мій, здрастуй! (франц.)

РОЗДІЛ III

Десята година ранку. Ми в домі Марії Олександрівни, на Великій вулиці, у тій самій кімнаті, яку хазяйка в урочистих випадках називає своїм салоном. У Марії Олександрівни є також і будуар. У цьому салоні добре пофарбовані підлоги й непогані виписні шпалери. В меблях, досить незграбних, переважає червоний колір. Є камін, над каміном дзеркало, перед дзеркалом бронзовий годинник із якимсь амуром, вельми поганого смаку. Поміж вікнами, в простінках, два дзеркала, з яких уже встигли познімати чохли. Перед дзеркалами, на столиках, знову годинники. Під задньою стіною — прегарний рояль, виписаний для Зіни; Зіна — музикантка. Біля затопленого каміна розставлені крісла, по змозі в мальовничому безладі; між ними маленький столик. На другому кінці кімнати інший стіл, накритий сліпучо-білою скатертиною; на ньому кипить срібний самовар і наготовлено гарненький чайний прибор. Самоваром та чаєм завідує одна дама, що живе в Марії Олександрівни як далека родичка, Настасія Петрівна Зяблова. Два слова про цю даму. Вона вдова, їй понад тридцять років, брюнетка, з свіжим кольором обличчя й з живими темно-карими очима. Взагалі непогана з себе. Вона веселої вдачі й велика реготуха, досить хитра, пліткарка, звісно, і вміє оборудувати свої дільця. В неї двойко дітей, десь вчаться,

їй дуже кортить вийти ще раз заміж. Поводиться вона досить незалежно. Чоловік її був військовий офіцер.

Сама Марія Олександрівна сидить біля каміна в чудовому настрої і в ясно-зеленому платті, яке личить їй. Вона страшенно рада з того, що приїхав князь, котрий цієї хвилини сидить нагорі за своїм туалетом. Вона така рада, що навіть не силкується приховувати своєї радості. Перед нею, стоячи, рисується молодий чоловік і щось з запалом розповідає. По очах його видно, що йому хочеться догодити своїм слухачкам. Йому двадцять п'ять років. Манери його були б непогані, але він часто переймається захватом і, крім того, має велику претензію на гумор та дотеп. Вбраний прекрасно, білявий, непоганий на вроду. Але ми вже казали про нього: це пан Мозгляков, який подає великі надії. Марія Олександрівна вважає сама собі, що в нього трохи пусто в голові, однак приймає його дуже гарно. Він домагається руки її дочки Зіни, в котру, як він каже, закоханий шалено. Він що мить звертається до Зіни, намагаючись зірвати з її губ усмішку своєю дотепністю й веселістю. Але та з ним видимо холодна й неуважна. Цієї хвилини вона стоїть осторонь, біля рояля, і перебирає пальчиками календар. Це одна з тих жінок, що викликають загальний захоплений подив, коли з'являються в товаристві. Вона гарна до неможливості: висока на зріст, брюнетка, з чудовими, майже зовсім чорними очима, струнка, з могутніми, дивними персами. її плечі й руки — античні, ніжка зваблива, хода королівська. Сьогодні вона трохи бліда; та зате її пухленькі, дивно окреслені, червоні губки, між якими світяться, як нанизані перла, рівні маленькі зуби, три дні снитимуться вам у сні, якщо хоч раз на них глянете. Вираз обличчя її серйозний і суворий. Мосьє Мозгляков наче боїться її пильного погляду; принаймні його якось коробить, коли він насмілюється позирнути на неї. Рухи її звисока недбалі. На ній просте біле серпанкове плаття. Білий колір їй надзвичайно до лиця; а втім, їй усе до лиця. На її пальчику каблучка, сплетена з чийогось волосся, як до кольору — то не з матінчиного. Мозгляков ніколи не смів спитати її: чиє це волосся? Цього ранку Зіна якась особливо мовчазна і навіть сумна, немовби чимось занепокоєна. Зате Марія Олександрівна ладна говорити не вгаваючи,

хоч зрідка теж подивляється на дочку якимсь особливим, підозріливим поглядом; втім, робить це покрадьки, наче й вона боїться її.

— Я така рада, така рада, Павле Олександровичу,— щебече вона,— що ладна кричати про це всім і кожному з вікна. Не кажу вже про той милий сюрприз, який ви зробили нам, мені й Зіні, приїхавши двома тижнями раніше, ніж обіцяли; це вже само собою! Я страшенно рада тому, що ви привезли сюди цього милого князя. Знаєте, як я люблю цього чарівного дідуся! Але ні, ні! Ви не зрозумієте мене! Ви, молодь, не зрозумієте мого захоплення, хоч би як я запевняла вас! Знаєте, чим він був для мене колись, років шість тому, пам'ятаєш, Зіно? А втім, я й забула: ти тоді гостювала в тітки... Ви не повірите, Павле Олександровичу: я була його керівницею, сестрою, матір'ю! Він слухав мене, як дитина! Було щось наївне, ніжне й облагороджене в нашому зв'язку; навіть щось немов пастуше... Я вже й не знаю, як і назвати! Ось чому він і пам'ятає тепер із вдячністю, ce pavre princel1

і цей бідний князь! (франц.)

тільки про самий мій дім! Знаєте, Павле Олександровичу, що ви, може, врятували його тим, що завезли його до мене! Я з сердечною скрухою думала про нього ці шість років. Ви не повірите: він мені навіть снився. Кажуть, ота жахлива жінка заворожила, згубила його. Та нарешті ви вирвали його з цих кліщів! Ні, треба скористуватися з нагоди і врятувати його зовсім! Але розкажіть мені ще раз, як удалося вам усе це? Опишіть мені якнайдокладніше всю вашу зустріч. Допіру я, спохвату, хзвернула увагу тільки на головне, тим часом усі ці дрібниці, дрібниці й є, сказати б, справжній сік! Я страшенно люблю дрібниці, в найважливіших навіть випадках передусім звертаю увагу на дрібниці... і... поки він сидить іще за своїм туалетом...

— Та все те саме, що я вже розповідав, Маріє Олександрівно! — радо підхоплює Мозгляков, готовий розповідати хоч і десятий раз,— це для нього насолода.— їхав я цілу ніч, звісно, цілу ніч не спав,— можете собі уявити, як я поспішав! — додав він, звертаючись до Зіни,— одно слово,

лаявся, кричав, вимагав коней, навіть шурубурив через коней на станціях; якби надрукувати, вийшла б ціла поема в новітньому стилі! Втім, це набік! Рівно о шостій годині ранку приїжджаю на останню станцію, в Ігішево. Перемерз, не хочу й грітися, кричу: коней! Перелякав доглядачку з немовлям: тепер, здається, в неї пропало молоко... Схід сонця чарівний. Знаєте, цей морозний пил рум'яніє, сріблиться! Не зважаю ні на що; одно слово, кваплюсь страшенно! Коней узяв з бою: відняв у якогось колезького радника й мало не викликав його на дуель. Кажуть мені, що чверть години тому зі станції виїхав якийсь князь, їде на своїх, ночував. Я ледве слухаю, сідаю, лечу, наче з ланцюга зірвався. Є щось подібне у Фета, в якійсь елегії. Рівно за дев'ять верст від міста, на самому повороті до Світозерської пустині, бачу, сталася дивовижна подія. Величезна дорожня карета лежить на боці; кучер та два лакеї стоять перед нею, не знаючи, що робити, а з карети, шо лежить на боці, линуть несамовиті крики й зойки. Думав проїхати мимо: лежи собі на боці; не тутешньої парафії! Та взяло гору людинолюбство, що, за висловом Гейне, тиче скрізь свого носа. Зупиняюсь. Я, мій Семен, ямщик — теж ро-" сійська душа, спішимо на підмогу, і таким чином, уші* стьох, підіймаємо, нарешті, екіпаж, становимо його на ноги, яких, правда, в нього й нема, бо він на полозах.

Пособили ще мужики з дровами. їхали-до міста, дістали1 від мене на горілку. Думаю: мабуть, це той самий князь! Дивлюся: боже мій! він і є, кня|зь Гаврило! От зустріч! Кричу йому: "Князю! Дядечку!" Він, звичайно, майже не впізнав мене з першого погляду; проте зараз же майже впізнав... з другого погляду.! Признаюся вам, однак, що й тепер він навряд чи розуміє — хто я такий, і, здається, вважає мене за когось іншого, а не за родича. Я бачив його років сім тому в Петербурзі; ну, тоді я, зрозуміло, був хлопчисько. І я його запам'ятав; він мене вразив,— ну, а йому де ж мене пам'ятати! Рекомендуюсь; він у захопленні, обіймає мене, а тим часом сам весь тремтить від переляку й плаче, їй-богу, плаче: я бачив це на власні очі! Те та се,— умовив його нарешті пересісти в мій візок та хоч на один день заїхати до Морда-сова, підбадьоритися й відпочити. Він погоджується безвідмовно... Заявляє мені, що їде в Світозерську пустинь, до ієромонаха Мисаїла, котрого

шанує й поважає; що Степанида Матвіївна,— а вже з нас, родичів, хто не чув про Степаниду Матвіївну? — вона мене торік з Духано-ва помелом прогнала,— що ця Степанида Матвіївна одержала листа такого змісту, що в Москві в неї#хтось доходить: батько чи дочка, не знаю, хто саме, та й не цікавий знати; може, батько й дочка разом; може, ще з додатком якого-небудь небожа, що служить по питній справі... Одно слово, вона так була сконфужена, що зважилась днів на десять попрощатися зі своїм князем і помчала до столиці, прикрасити її своєю присутністю. Князь сидів день, сидів другий, приміряв парики, помадився, фабрився, поворожив був на картах (може, навіть і на бобах); та стало невміч без Степаниди Матвіївни! звелів запрягти коней і поїхав до Світозерської пустині. Хтось із домашніх, побоюючись невидимої Степаниди Матвіївни, насмілився був заперечити, та князь настояв. Виїхав учора по обіді, ночував ув Ігішеві, зі станції поїхав на світанку і на самому повороті до ієромонаха Мисаїла полетів з каретою трохи не в яр. Я його рятую, умовляю заїхати до спільного друга нашого, вельмишановної Марії Олександрівни; він каже про вас, що ви найчарівніша дама з усіх, котрих він будь-коли знав,— і'ОСь ми тут, а князь поправляє тепер нагорі свій туалет, Зі Допомогою свого камердинера, якого не забув узяти з собою та якого ніколи в жодному разі не забуде взяти з собою, бо погодиться швидше вмерти, ніж вийти додам без деяких готувань, або, краще сказати — виправлень... От і вся оказія! Eine allerliebste Geschichte!1

— Але який він гуморист, Зіно! — скрикує Марія Олександрівна, вислухавши.— Як він це мило розповідає! Але послухайте, Поль,— одне питання: поясніть мені гарненько, який ви родич князеві! Ви називаєте його дядьком?

— їй-богу, не знаю, Маріє Олександрівно, як і чим я рідня йому: здається, сьома вода, може, навіть і не на киселі, а на чомусь іншому. Я тут і трохи не винен, а винна у всьому цьому тіточка Аглая Михайлівна. Втім, тіточці Аглаї Михайлівні й робити більше нічого, як перераховувати на пальцях рідню; ото вона й потурила мене торік літом їхати до нього в Духаново. З'їздила б сама! Просто-напросто я називаю його дядечком;

він відгукується. Оце вам і все наше родичівство, на сьогоднішній день принаймні...

— Але я скажу все-таки ще раз, що сам бог тільки міг вас напоумити привезти його просто до мене! Я потерпаю, коли уявлю собі, що з ним було б, бідолашкою, якби він потрапив до когось іншого, а не до мене? Та його б тут розхапали, по кісточках розібрали, з'їли! Кинулись би на нього як на рудник, як на розсип,— гляди, обікрали б його! Ви не можете уявити собі, які тут жадібні, ниці й підступні людці, Павле Олександровичу!..

— Ой боже мій, та до кого ж і привезти його, як не до вас; — які ви, Маріє Олександрівно! — підхоплює На-стасія Петрівна, вдова, розливаючи чай.— Не до Ганни ж Миколаївни везти його, як ви гадаєте?

— Однак, чого він так довго не виходить? Це аж дивно,— каже Марія Олександрівна, нетерпляче підводячись з місця.

— Дядечко? Та я думаю, він ще п'ять годин вбиратиметься там! А як у нього зовсім нема пам'яті, то він до того ж і забув, може, що приїхав до вас у гості. Це ж предивовижна людина, Маріє Олександрівно!

— Ой годі, будь ласка, що ви!

— Зовсім не що ви, Маріє Олександрівно, а суща правда! Це ж напівкомпозиція, а не людина! Ви його бачили шість років тому, а я годину тому його бачив. Це ж напівнебіжчик! Це ж самий спогад про людину; його ж забули поховати! Адже в нього очі вставні, ноги коркові, він весь на пружинах, і говорить на пружинах!

— Боже мій, який ви, одначе, вітрогон, як я вас по-

1 Премила оказія! (нім.)

слухаю! — вигукнула Марія Олександрівна, набираючи суворого вигляду.— І як не сором вам, молодій людині, родичеві, таке казати про цього шановного дідуся! Поминаючи вже його безприкладну добрість,— і голос її переймається якимсь зворушливим, виразом,— згадайте, що це залишок, так би мовити, уламок нашої аристократії. Друже мій, mon ami! Я розумію, що ви легковажите через якісь там ваші нові ідеї, про які ви безнастанно говорите. Але боже мій! Я й сама — ваших нових ідей! Я розумію, що засади вашого напряму благородні й чесні. Я почуваю, що в цих нових ідеях є навіть щось високе; але це все не заважає мені бачити й прямий; так би мовити, практичний бік справи. Я жила на світі, я бачила більше за вас і, нарешті, я мати, а ви ще молоді! Він дідусь, і тому на ваші очі смішний! Мало того: ви минулого разу казали навіть, що наміряєтесь відпустити ваших селян на волю та що треба ж щось зробити для віку, і це все тому, що ви начитались там якого-небудь вашого Шекспіра! Повірте, Павле Олександровичу, ваш Шекспір давним-давно вже віджив свій вік, і коли б воскрес, то, з усім своїм розумом, не розібрав би в нашому житті ані рядка! Коли є щось рицарське й.величне в сучасному нам суспільстві, то це саме у вищому стані. Князь і в кульку князь, князь і в халупі буде як у палаці! А от чоловік Наталії Дмитрівни мало не палац собі збудував — і все ж він тільки чоловік Наталії Дмитрівни, й нічого більше! Та й сама Наталія Дмитрівна, хоч п'ятдесят кринолінів на себе наліпить, все ж лишиться тією самою Наталією Дмитрівною і нічогісінько не додасть собі. Ви теж почасти представник вищого стану, бо від нього походите. І я вважаю себе не чужою йому,— а погана та дитина, яка паскудить своє гніздо! Втім, ви самі дійдете до всього цього краще за мене, mon cher. Paul 1, і забудете вашого Шекспіра. Передрікаю вам. Я певна, що ви навіть і тепер не щирі, а так тільки, модничаете. Втім, я забалакалась. Побудьте тут, mon cher Paul, я сама сходжу нагору й довідаюсь про князя. Може, йому треба чогось, а з моїми ж людцями...

І Марія Олександрівна квапливо вийшла з кімнати, згадавши про своїх л'юдців.

— Марія Олександрівна, здається, дуже раді, що князь не дістався цій франтисі, Ганні Миколаївні. А запевняла ж усе, що рідня йому. Ото розривається, мабуть, тепер з досади! — зауважила Настасія Петрівна; та, помі-

1 мій любий Поль (франц.)

тивши, що їй не відповідають, і глянувши на Зіну й на Павла Олександровича, пані Зяблова враз догадалася і вийшла, мовби за ділом, з кімнати. Проте вона зараз же винагородила себе, зупинилась під дверима й стала підслухувати.

Павло Олександрович ту ж мить звернувся до Зіни. Він був страшенно схвильований; голос його тремтів.

— Зінаїдо Афанасіївно, ви не гніваєтесь на мене? — промовив він з несмілим і благальним виглядом.

" — На вас? За віщо ж? — сказала Зіна, злегка почервонівши й звівши на нього чудові очі.

— За мій ранній приїзд, Зінаїдо Афанасіївно! Я не витерпів, я не міг чекати ще два тижні... Ви мені навіть снилися. Я примчав узнати мою долю... Але ви хмуритесь, ви гніваєтесь! Невже й тепер я не взнаю нічого вирішального?

Зінаїда справді нахмурилась.

— Я ждала, що ви заговорите про це,— відповіла вона, знову опустивши очі, голосом твердим і суворим, в якому, проте, чути було досаду.— І що ждати було для мене дуже важко, то чим швидше це скінчиться, тим краще. Ви знову вимагаєте, тобто просите, відповіді. Гаразд, я повторю її вам, бо моя відповідь усе та сама, що й перше: почекайте! Кажу вам,— я ще не вирішила і не можу обіцяти вам, що

буду вашою дружиною. Цього не вимагають силоміць, Павле Олександровичу. Але, щоб заспокоїти вас, додаю, що я ще не відмовляю вам остаточно. Завважте також: подаючи вам тепер надію на сприятливе рішення, я роблю це єдино тому, що поблажлива до вашого нетерпіння й турботи. Повторюю: я хочу мати повну волю в своєму рішенні, і якщо, врешті, я скажу вам, що не згодна, то ви не повинні винуватити .мене в тому, що я подавала вам надію. Отже, знайте це.

— Отже, що ж, що ж це! — скрикнув Мозгляков жалібним голосом.— Невже ж це надія! Чи можу я дістати хоч будь-яку надію з ваших слів, Зінаїдо Афанасіївно?

— Пригадайте все, що я вам сказала, й діставайте все, що бажаєте. Ваша воля! Але я більше нічого не додам. Я вам ще не відмовляю, а кажу тільки — ждіть. Але повторюю вам, я лишаю за собою цілковите право відмовити вам, якщо мені схочеться. Зауважу ще оддеі Павле Олександровичу: коли ви приїхали раніше призначеного вам для відповіді строку, щоб діяти манівцем, сподіваючись на сторонню протекцію, хоч би, скажімо, на мамин вплив, то ви дуже помилилися в розрахунках. Я тоді прямо відмовлю вам, чуєте це? А тепер — годі, і, будь ласка, до якогось часу Не нагадуйте мені про це ні єдиним словом. І

Усе це було сказано сухо,' твердо й без запинки, начеб заздалегідь завчене. МосЬє Поль відчув, що вхопив облизня. В цю мить повернулась Марія Олександрівна. За нею, майже зараз же, пані Зяблова.

— Він, здається, ось-ось зійде, Зіно! Настасіє Петрівно, мерщій заваріть нового чаю! — Марія Олександрівна була навіть трохи схвильована.

— Ганна Миколаївна вже присилала навідатися. її Анютка прибігала на кухню й розпитувала. Ото лютує тепер! — сповістила Настасія Петрівна, кидаючись до самовара.

— А мені яке діло! — сказала Марія Олександрівна, відповідаючи через плече пані Зябловій.— Начебто я цікавлюся знати, що думає ваша Ганна Миколаївна? Повірте, нікого не підсилатиму до неї на кухню. І дивуюся, рішуче дивуюся, чому ви всі вважаєте мене ворогом цієї бідної Ганни Миколаївни, та й не ви сама, а всі в місті? Я на вас пошлюся, Павле Олександровичу! Ви знаєте нас обох,— ну, чого б я була ворогом її? За першість? Але я байдужа до цієї першості. Нехай собі, нехай буде перша! Я ладна перша поїхати до неї, привітати її з її першістю. І, нарешті, все це несправедливо. Я заступлюсь за неї, я повинна за неї заступитися! На неї наклепи зводять. За віщо ви всі на неї нападаєте? Вона молода й любить убори,— за це, чи що? Але, як на мене, краще вже убори, ніж щось інше, ось як Наталія Дмитрівна, котра таке любить, що й сказати не можна. Чи за те, що Ганна Миколаївна їздить по гостях і не може посидіти дома? Але боже мій! Вона не дістала ніякої освіти, і їй, звичайно, важко розгорнути, наприклад, книжку чи зайнятися чимось дві хвилини поспіль. Вона кокетує і посилає з вікна бісики всім, хто пройде вулицею. Але навіщо ж запевняють її, що вона гарненька, коли в неї саме біле обличчя, та й годі? Вона смішить у танцях,— згодна! Але навіщо ж запевняють її, що вона чудово полькирує? На ній неможливі наколки й капелюшки,— але чим же винна вона, що їй бог не дав смаку, а, навпаки, дав стільки легковірності? Впевніть її, що гарно Приколоти до волосся цукерковий папірчик, вона й приколе. Вона плетуха,— але це тутешня звичка: хто тут не розпускає пліток? До неї їздить Сушилов із своїми бакенбардами і вранці, і ввечері, і мало не вночі. Ой боже мій! Ще б чоловік козиряв у карти до п'ятої години ранку! Та й тут стільки поганих прикладів! Нарешті, це ще, може, й наклеп. Словом, я завжди, завжди заступлюся за неї!.. Але боже мій! Ось і князь! Це він, він! Я впізнаю його з тисячі! Нарешті я вас бачу, mon prince! 1 — скрикнула Марія Олександрівна й кинулася назустріч князеві, що ввійшов до кімнати.

РОЗДІЛ IV

З першого, побіжного погляду ви зовсім не сприймете цього князя за старого і, тільки глянувши ближче й пильніше, побачите, що це якийсь

мрець на пружинах. Усіх засобів мистецтва вжито, щоб закостюмувати цю мумію на юнака. Дивний парик, бакенбарди, вуса й еспаньйолка, чудового чорного кольору, закривають половину обличчя. Обличчя набілене й нарум'янене незвичайно майстерно, і на ньому майже нема зморщок. Куди вони поділися? — Невідомо. Вбраний він цілком за модою, наче вирвався з модної картинки. На ньому якась візитка чи щось таке, їй-богу не знаю, що саме, та тільки щось надзвичайно модне й сучасне, створене для ранкових візитів. Рукавички, краватка, жилет, білизна й усе інше — все це сліпучої свіжості й витонченого смаку. Князь трохи накульгує, але накульгує так ловко, наче й цього вимагає мода. В оці в нього скельце, в тому самому оці, що й без того скляне. Князь просочений пахощами. Розмовляючи, він якось особливо протягує деякі слова,— можливо, від старечих немощів, можливо, тому, що всі зуби вставні, а може, й для більшої важності. Деякі склади він вимовляє незвичайно солодко, особливо натискуючи на літеру е. Так у нього виходить якось як ттек, тільки ще трохи солодше. В усіх манерах його щось недбале, завчене протягом всього франтівського його життя. А взагалі якщо й збереглося щось від цього колишнього, франтівського його життя, то збереглося вже якось несвідомо, наче якийсь невиразний спогад, наче якась пережита, непробудна старовина, котрої, гай-гай! не воскресять жодні косметики, корсети, парфюмери, перукарі. І тому краще зробимо, якщо заздалегідь прй

1 князю! (франц.)

знаємося, що дідок коли й не вижив іще з розуму, то давно вже вижив з пам'яті і ррз у раз збивається, повторюється й навіть зовсім забріхується. Потрібне навіть уміння, щоб із ним розмовляти. Та Марія Олександрівна покладається на себе і, побачивши князя, переймається несказанним захватом.

— Але ви нітрохи, нітрохи не змінилися! — вигукує вона, хапаючи гостя за обидві руки й саджаючи його у вигідне крісло.— Сідайте, сідайте, князю! Шість років, цілих шість років не бачились, і жодного листа, навіть жодного рядка за весь цей час! О, як ви завинили передо

мною, князю! Яка я лиха була на вас, mon cher prince! Але — чаю, чаю! Ой боже мій! Настасіє Петрівно, чаю!

— Дякую, дя-ку-ю, вин-нен! — шепелявить князь (ми забули сказати, що він трохи шепелявить, але й це робить начеб за модою).— Вин-нен! І уявіть собі, ще торік неод-мінно хотів сюди їхати,— додає він, лорніруючи кімнату.— Та налякали: тут, кажуть, хо-ле-ра була...

— Ні, князю, у нас не було холери,— каже Марія Олександрівна.

— Тут пошесть на худобу була, дядечку! — оставляє Мозгляков, бажаючи відзначитися. Марія Олександрівна обмірює його суворим поглядом.

— Авжеж, по-шесть на худобу чи щось по-діб-не... Я й лишився. Ну, як ваш чоловік, моя мила Ганно Миколаївно? Все по своїй проку-рорській лінії?

— Н-ні, князю,— каже Марія Олександрівна, трохи запинаючись.— Мій чоловік не про-ку-рор...

— Б'юсь об заклад, що дядечко збився і вважає вас за Ганну Миколаївну Антипову! — вигукує догадливий Мозгляков, але враз похоплюється, зауваживши, що й без цих пояснень Марію Олександрівну ніби всю покоробило.

— Авжеж, авжеж, Ганну Миколаївну, і-і... (я все забуваю!) Ну, авжеж, Антипову, саме Анти-пову,— підтверджує князь.

— Н-ні, князю, ви дуже помилились,— каже Марія Олександрівна з гіркою усмішкою.— Я зовсім не Ганна Миколаївна і, признаюсь, ніяк не сподівалася, що ви мене не впізнаєте! Ви мене здивували, князю! Я ваш колишній друг, Марія Олександрівна Москальова. Пам'ятаєте, князю, Марію Олександрівну?..

— Марію О-лекс-анд-рівну! Уявіть собі! А я саме гадав, що ви й є (як її) — авжеж! Ганна Василівна...

C'est délicieux!1 Виходить, я не туди заїхав. А я думав, мій друже, що ти саме ве-зеш мене до цієї Ганни Матвіївни. C'est charmant!2 А втім, це зо мною часто трапляється... Я часто не туди заїжджаю. Я взагалі вдоволений, завжди вдоволений, хоч би що сталося. То ви не Наста-сія Ва-силівна? Це ці-каво...

— Марія Олександрівна, князю, Марія Олександрівна! О, як ви винні передо мною! Забути свого найкращого, найкращого друга!

— Авжеж, найкра-щого друга... pardon, pardon!3 — гиепелявить князь, задивляючись на Зіну.

— А це дочка моя, Зіна. Ви ще не знайомі, князю, її не було тоді, як ви були тут, пам'ятаєте, Т-го року?

— Це ваша дочка! Charmante, charmante! — мимрить князь, жадібно лорніруючи Зіну.— Mais quelle beauté! 4 — шепоче він, видимо вражений.

— Чаю, князю,— каже Марія Олександрівна, звертаючи увагу князя на козачка, що стоїть перед ним з тацею в руках. Князь бере чашку й задивляється на хлопчика, в котрого пухленькі й рожеві щічки.

— А-а-а, це ваш хлопчик? — каже він.— Який гарненький хлопчик!.. І-і-і, мабуть, гар-но... поводиться?

— Але, князю,— квапливо перебиває Марія Олександрівна,— я чула про жахливі події! Признаюсь, я аж нетямилася від переляку... Не забились ви? Глядіть! Цим нехтувати не можна...

— Вивалив! Вивалив! Кучер вивалив! — вигукує князь з незвичайним запалом.— Я вже думав, що настає кі-нець світу або щось таке подібне, і

так, признаюсь, перелякався, що — прости мене, угоднику! — небо за макове зернятко здалося! Не сподівався, не споді-вався! Зовсім не спо-діва-вся! І всьому цьому мій кучер Фе-о-філ винен! Я вже на тебе у всьому покладаюсь, мій друже: розпорядись і розслідуй гарненько. Я пе-вен, що він на життя моє за-мі-рявся.

— Добре, добре, дядечку! — відповідає Павло Олександрович.— Усе розслідую! Тільки послухайте, дядечку! Простіть-но його ради сьогоднішнього дня, га? Як ви гадаєте?

— Нізащо не прощу! Я певен, що він на життя моє замі-рявся! Він та ще Лаврентій, котрого я дома лишив.

1 Це чудово! (франц.)

2 Це чарівно! (франц.)

8 простіть, простіть! (франц.) 4 Але яка краса! (франц.)

Уявіть: нахапався, знаєте, якихось нових ідей! Заперечення якесь у ньому виникло... Одно слово: комуніст, в цілковитому розумінні слова! Я вже й зустрічатися з ним боюся! j

— Ой яку ви правду сказали, князю,— вигукнула Марія Олександрівна.— Ви не! повірите, скільки я сама терплю від цих негідних людців! Уявіть: я тепер змінила двох із моїх людей, і, признаюсь, вони такі дурні, що я просто б'юся з ними від ранку до вечора. Ви не повірите, які вони дурні, князю!

— Авжеж, авжеж! Але, признаюсь вам, я навіть люблю, коли лакей трохи дурний,— зауважує князь, що, як і всі дідки, радий, коли його базікання слухають догідливо.— Лакеєві це якось личить,— ба навіть у цьому його гід-ність, коли він щирий і дурний. Звичайно, тільки і-но-ді. Від того са-но-ви-тості в ньому якось більше, урочистість якась на

обличчі в нього з'являється; одно слово, вихованості більше, а я передусім вимагаю від слуги вихованості. Ось у мене Те-рентій є. Ти ж пам'ятаєш, мій друже, Те-рентія? Я як глянув на нього, так і передрік йому з першого разу: бути тобі швейцаром! Дурний фе-но-менально! Дивиться, як баран на нові ворота! Але яка са-но-витість, яка уро-чис-тість! Борлак такий, ясно-рожевий! Ну, а — це ж при білій краватці та при всьому параді ефектно. Я душевно його полюбив. Інколи дивлюся на нього й задивляюся: рішуче дисертацію складає,— такий поважний вигляд! Одно слово, справжній німецький філософ Кант або, ще вірніше, відгодований жирний пацюк. Цілковитий comme il faut для людини, яка служить!..

Марія Олександрівна регоче з найпалкішим захопленням і аж плеще в долошки. Павло Олександрович від усього серця вторує їй: його надзвичайно цікавить дядько. Зареготала й Настасія Петрівна. Усміхнулась навіть і Зіна.

— Але скільки гумору, скільки веселості, скільки в вас дотепності, князю! — вигукує Марія Олександрівна.— Яка дорогоцінна здібність помітити найтоншу, най-кумеднішу рису!.. І зникнути з товариства, замкнутися на цілі п'ять років! З таким талантом! Але ви могли б писати, князю! Ви б могли повторити Фонвізіна, Грибоє-дова, Гоголя!..

— Авжеж, авжеж! — каже всевдоволений князь.— Я можу пов-то-рити... І, знаєте, я був незвичайно дотепний перше. Я навіть для сцени во-де-віля написав... Там було кілька чу-до-вих куплетів! А втім, його ніколи не грали...

— Ой як би це мило було прочитати! І знаєш, Зіно, ось тепер би до речі! У нас же збираються організувати театр,— для патріотичної офіри, князю, на користь ранених... От би вашого водевіля!

— Звичайно! Я навіть ладен знову написати... а втім, я його зовсім за-був. Але, пам'ятаю, там були два-три каламбури такі, що... (і князь

поцілував свою ручку). Іч взагалі, коли я був за кор-до-ном, я викликав справжній fu-ro-ге1. Лорда Байрона пам'ятаю. Ми були в дружніх від-но-си-нах. Чудово танцював краков'як на віденському конгресі.

— Лорд Байрон, дядечку! Даруйте, дядечку, що ви?

— Авжеж, лорд Байрон. А втім, може, це був і не лорд Байрон, а хтось інший. Таки не лорд Байрон, а один поляк. Я тепер цілком пригадую. І пре-ори-гі-наль-ний був цей поляк: видав* себе за графа, а потім виявилось, що він був якийсь кухмістер. А тільки чу-до-во танцював краков'як і, врешті, зламав собі ногу. Я ще тоді на цей випадок вірші склав:

Наш по-ляк Танцював краков'як...

А там... а там, от уже далі й не пригадаю...

А як ногу зламав, Танцювати перестав.

— Ну, вже, певно, так, дядечку? — вигукує Мозгляков, дедалі більше переймаючись натхненням.

— Здається, що так, друже мій,— відповідає дядечко,— або щось таке подібне. Втім, може, й не так, але дуже вдалі вийшли віршики... Взагалі я тепер позабував деякі події. Це в мене від занять.

— Але скажіть, князю, чим же ви весь цей час займалися у вашій самотині? — цікавиться Марія Олександрівна.— Я так часто думала про вас, mon cher prince, що, признаюсь, цим разом палаю нетерпінням дізнатися про це докладніше...

— Чим займався? Ну, взагалі, знаєте, багато занять. Коли — спочиваєш; а іноді, знаєте, ходжу, уявляю різні речі...

— У вас, мабуть, надзвичайно сильна уява, дядечку?

1 фурор (франц.).

— Надзвичайно сильна, мій любий. Я часом таке уявлю, що аж сам із себе потім ди-ву-юся. Коли я був у Кадуєві... A propos!1 Ти ж, здається, кадуєвським віце-губернатором був? і

— Я, дядечку? Даруйте, що ви! — вигукує Павло Олександрович. і

— Уяви собі, мій друже! А я тебе все за віце-губернатора вважав, та й думаю: що ж це в нього раптом мовби зовсім інше об-лич-чя стало?.. В того, знаєш, було обличчя таке по-важ-не, розумне. Не-зви-чайно розумна був людина і все вірші скла-дав на різні випадки. Трохи, так збоку, иа дзвінкового короля скидався...

— Ні, князю,— перебиває Марія Олександрівна,— присягаюсь, ви занапастите себе таким життям! Усамітнитися на п'ять років, нікого не бачити, нічого не чути! Та ви ж пропаща людина, князю! Спитайте, кого хочете, з тих, хто відданий вам, і кожен вам скаже, що ви — пропаща людина!

— Невже? — скрикує князь.

— Запевняю вас: я кажу вам як друг, як сестра ваша! Я кажу вам тому, що ви мені дорогі, бо пам'ять про минуле для мене священна! Яка б вигода була мені лицемірити? Ні, вам треба грунтовно змінити ваше" життя,— інакше ви заслабнете, ви виснажите себе, ви вмрете...

— Ой боже мій! Невже так швидко вмру! — скрикує переляканий князь.— І, уявіть собі, ви вгадали: мене надзвичайно мучить геморой, особливо від якогось часу... І коли в мене бувають припадки, то взагалі ди-во-вижні при цьому симптоми... (я вам найдокладніше їх опишу). По-перше...

— Дядечку, це ви іншим разом розповісте,— підхоплює Павло Олександрович,— а тепер... чи не пора нам їхати?

— Авжеж! Нехай, іншим разом. Це, може, не дуже й цікаво слухати. Я тепер кмітую... Але все-таки це надзвичайно цікава хвороба. Є різні епізоди... Нагадай мені, мій друже, я вже ввечері розкажу тобі один випадок док-лад-но...

— Але послухайте, князю, вам би спробувати лікуватися за кордоном,— перебиває ще раз Марія Олександрівна.

— За кордоном! Авжеж, авжеж! Я неодмінно поїду

1 До речі! (франц.)

за кордон. Я пам'ятаю, коли я був за кордоном у двадцятих роках, там було на диво весело. Я мало не одружився з одною віконтесою, француженкою. Я був тоді надзвичайно закоханий і хотів присвятити їй усе своє життя. Втім, одружився не я, а інший. І який дивний випадок: відлучився всього на дві години, а інший і переміг, один німецький барон; він іще потім якийсь час у божевільні сидів.

— Але, cher prince, я до того казала, що вам треба серйозно подумати про своє здоров'я. За кордоном такі медики... і поза тим чого варта вже сама зміна життя! Вам рішуче треба залишити, хоч на час, ваше Духаново.

— Не-од-мінно! Я вже давно вирішив і, знаєте, наміряюся лікуватись гід-ро-па-тією.

— Гідропатією?

— Гідропатією. Я вже лікувався раз гід-ро-па-тією. Я був тоді на водах. Там була одна московська пані, я вже прізвище забув, але тільки

надзвичайно поетична жінка, років сімдесяти була. При ній ще перебувала дочка, років п'ятдесяти, вдова, з більмом на оці. Та теж мало не віршами розмовляла. Потім з нею ще нещасний ви-па-док трапився: розсердившись, свою дворову дівку вбила і за те під судом була. От і надумали вони мене водою лікувати. Я, признаюсь, ні на що не хворів; ну, пристали до мене: "Лікуйся та лікуйся!" Я, з делікатності, й почав пити воду; думаю: чей справді легше стане. Пив-пив, пив-пив, випив цілий водоспад, і, знаєте, ця гідропатія корисна річ і страшенно багато користі мені дала, так що якби я, врешті, не за-хво-рів, то запевняю вас, що був би зовсім здоровий...

— Оце цілком справедливий висновок, дядечку! Скажіть, дядечку, ви вчилися логіки?

— Боже мій! Які ви запитання ставите! — суворо зауважує скандалізована Марія Олександрівна.

— Вчився, друже мій, та тільки дуже давно. Я й філософії вчився в Німеччині, весь курс пройшов, та тільки тоді ж усе зовсім забув. Але... признаюсь вам... ви мене так налякали цими хворобами, що я... весь розстроєний. Втім, я зараз повернуся,..^

— Але куди ж ви, князю? — скрикує здивована Марія Олександрівна.

— Я зараз, зараз... Я тільки записати одну нову думку... Au revoir...1

1 До побачення (франц.)

7 '— Який? — скрикує Павло Олександрович і заходиться реготом.

Марія Олександрівна втрачає;терпець.

— Не розумію, рішуче не розумію, чого ви смієтеся!— запально починає вона.— Сміятися з шановного дідуся, з родича, брати на глузи

кожне його слово, користуючись з ангельської його добрості! Я червоніла за вас, Павле Олександровичу! Але скажіть, чим він смішний, на вашу думку? Я нічого смішного в ньому не знайшла.

— Що він не впізнає людей, що він іноді заговорюється?

— Але це наслідок жахливого життя його, жахливого п'ятирічного ув'язнення під наглядом цієї пекельної жінки. Його жаліти треба, а не сміятися з нього. Він навіть мене не впізнав; ви самі були свідком. Це вже, так би мовити, криком кричить! Його рішуче треба врятувати! Я пропоную йому їхати за кордон, єдино в надії, що він, може, кине цю... торговку!

— Знаєте що? Його треба одружити, Маріє Олександрівно! — скрикує Павло Олександрович.

— Знову! Але ви невиправні після цього, мсьє ,Моз-гляков!

— Ні, Маріє Олександрівно, ні! Цим разом я кажу цілком серйозно! Чому ж не одружити? Це теж ідея! C'est une idée comme une autre!1 Чим може це пошкодити йому, скажіть, будь ласка? Навпаки, він у такому становищі, що цей захід може тільки врятувати його! За законом, він ще може одружитися. По-перше, він буде звільнений від цієї пройдисвітки (вибачте за вираз). По-друге, і головне, уявіть собі, що він вибере дівчину або, ще краще, вдову, милу, добру, розумну, ніжну і, головне, бідну, яка доглядатиме його, як дочка, і зрозуміє, що він облагодіяв її, назвавши своєю дружиною. А що ж йому краще, як не рідна, як не щира й благородна істота, котра повсякчас буде біля нього замість цієї... баби? Зрозуміло, вона має бути гарненька, бо дядечко й досі ще любить гарненьких. Ви помітили, як він задивлявся на Зінаїду Афанасіївну?

— Та де ж ви знайдете таку наречену? — питає На-.сдасія Петрівна, що пильно слухала.

* — От так сказали: та хоч би ви, якщо тільки схотіли б! Дозвольте спитати: чим ви не наречена князеві?

1 Ця ідея не гірша за інші! (франц.)

По-перше — ви гарненька, по-друге — удова, по-третє — благородна, по-четверте — бідна (бо ви справді небагата), по-п'яте—ви дуже розсудлива дама, отже, любитимете йога, піклуватиметесь ним, як дитиною, проженете ту панію втришия, повезете його за кордон, годуватимете його —маяною кашкою та цукерками, все це рівно до тіш хвилини, коли вій залишить цей тлінний світ, що станеться дакраз через рік, а може, й через два місяці з половиною. Тоді ви — княгиня, вдова, ба-ч.гачка і, в нагороду за вашу рішучість, віддаєтесь за маркіза або за генерал-інтенданта! C'est joli4, адже так?

— Та боже ти мій! Та я б, здається мені, з самої вдячності закохалася б у нього, голубчика, якби тільки він посватав мене! — вигукує пані Зяблова, і темні виразні очі її заблищали.— Тільки все це — дурниця!

— Дурниця? Хочете, це буде не дурниця? Попро-сіть-но мене гарненько і тоді пальця мені відріжте, якщо сьогодні ж не будете його нареченою! Та нема нічого легшого, як умовиш або зманити на що-небудь дядечка! Він на все каже: "Авжеж, авжеж!" — самі чули. Ми його одружимо таж, що він і не почує. Може, обдуримо й одружимо; але йому ж на користь, даруйте!.. Ви б хоч причепурилися тгро всяк випадок, Настасіє Петрівно!

Захоплення мсьє Мозглякова переходить навіть в азарт. У пані Зяблової, попри всю її розсудливість, потекла, однак, слинка.

— Та я й без вас знаю, що сьогодні зовсім замазура,— відповідає вона.— Зовсім попустила себе, давно перестала мріяти. От і виїхала така собі мадам Грібу-сьє... А що, справді, я на куховарку скидаюся?

гВесь цей час Марія Олександрівна сиділа з якоюсь чудною міною ма обличчі, Я не помилюсь, коли скажу, що вона слухала химерну пропозицію Павла Олександровича з якимсь переляком, якось сторопівши... Нарешті вона отямилась.

— Це все, правда, дуже добре, та все це дурниця й нісенітниця, а головне, цілком не до речі,— різко перебиває вона Мозглякова.

— Але чому ж, ласкава Маріє Олександрівно, чому ж це дурниця й не до речі?

— З багатьох причин, а головне, тому, що ви в мейе в домі, що князь — мій гість і що я нікому не дозволю

1 Це блискуче (франц.)

забути повагу до мого дому. Я сприймаю ваші слова не інакше як жарт, Павле Олександровичу. Але, слава богу! ось і князь! і

— Ось і я! — кричить князь, увіходячи до кімнати.— Дивно, cher ami, скільки в мене сьогодні різних ідей. А іншим разом,— може, ти й не повіриш тому,— неначе їх зовсім не буває. Так і сиджу собі цілий день. ,

— Це, дядечку, певно, від сьогоднішнього падіння. Це потрясло ваші нерви, і от...

— Я й сам, мій друже, цим же пояснюю і вважаю цей випадок навіть ко-рис-ним; отже, я вирішив простити мого Фео-фі-ла. Знаєш що? Мені здається, він не важив на моє життя; ти гадаєш? Та й без того нещодавно його було покарано, коли йому бороду зголили.

— Бороду зголили, дядечку! Але в нього борода з німецьку державу?

— Авжеж, з німецьку державу. Взагалі, мій друже, ти маєш цілковиту рацію у своїх ви-снов-ках. Але вона штучна. І уявіть собі, яка оказія: раптом надсилають мені прейс-курант. Одержано знову з-за кордону пречудові кучерські та панські бороди, також бакенбарди, еспаньйолки, вуса тощо, і все це найкращої я-ко-сті й за найпомірнішу ціну. Дай, думаю, випишу бо-ро-ду, хоч подивитися,— що таке? От і виписав я бороду кучерську: борода справді напрочуд гарна! Але виявляється, що в Феофіла своя власна мало не вдвічі більша. Звичайно, виникло вагання: чи зголити свою, чи надіслану відіслати назад, а носити натуральну? Я думав-думав і вирішив, що вже краще носити штучну.

— Певно, тому, що майстерність вища за натуру, дядечку!

— Саме тому. І скільки він вистраждав, коли йому бороду голили! Наче всю свою кар'єру з бородою втрачав... А не пора нам їхати, мій любий?

— Я готовий, дядечку.

— Але я сподіваюсь, князю, що ви тільки до самого губернатора! — схвильовано вигукує Марія Олександрівна.— Ви тепер мій, князю, і належите моїй родині на цілий день. Я, звичайно, нічого вам не казатиму про тутешнє товариство. Може, ви побажаєте бути в Ганни Миколаївни, і я не маю права розчаровувати: до того ж зя цілком певна, що час покаже своє. Але пам'ятайте

одне, що я ваша хазяйка, сестра, мамка, нянька на весь цей день, і, признаюсь, я тремчу за вас, князю! Ви не знаєте, ні, ви не знаєте добре цих людей, принаймні до якогось часу!..

— Здайтеся на мене, Маріє Олександрівно. Все так буде, як я вам обіцяв,— каже Мозгляков.

— Та вже ви, вітрогон! Здайся на вас! Я вас жду на обід, князю. Ми обідаємо рано. І як я шкодую, що, мов на те, мій чоловік у селі! Який радий би він був побачити вас! Він так вас шанує, так душевно вас любить!

— Ваш чоловік? А у вас є й чоловік? — питає князь.

— Ой боже мій! Які ви забутливі, князю! Але ви зовсім, зовсім забули все колишнє! Мій чоловік, Афанасій Матвійович, невже ви його не пам'ятаєте? Він тепер у селі, але ви тисячу разів бачили його перше. Пам'ятаєте, князю: Афанасій Матвійович?..

— Афанасій Матвійович! У селі, уявіть собі, mais c'est délicieux! То у вас є й чоловік? Який дивний, одначе, випадок! Це точнісінько, як є один водевіль: чоловік у двері, а дружина в... дозвольте, от і забув! тільки кудись і дружина теж поїхала, здається, чи то до Тули, чи до Ярославля, одно слово, виходить якось дуже кумедно.

— Чоловік у двері, а дружина до Твері, дядечку,— підказує Мозгляков.

— Авжеж, авжеж! Дякую тобі, друже мій, саме до Твері, charmant, charmant! От воно й доладно виходить. Ти завжди в риму потрапляєш, мій любий! Отож-то я й пам'ятаю: до Ярославля чи до Костроми, а тільки кудись і дружина поїхала! Charmant, charmant! Втім, я трохи забув, про що почав говорити... Ага! Отже, ми їдемо, друже мій. Au revoir, madame, adieu, ma charmante demoiselle *,— додав князь, звертаючись до Зіни й цілуючи кінчики своїх пальців.

— Обідати, обідати, князю! Не забудьте повернутися швидше! — кричить услід Марія Олександрівна.

РОЗДІЛ V

— Ви б, Настасіє Петрівно, подивилися на кухні,— каже вона, провівши князя.— В мене є передчуття, що той кат Нікітка неодмінно зіпсує обід! Я певна, що^ві-н уже п'яний...

1 До побачення, мадам, прощайте, моя чарівна мадемуазель (франц.)

Настасія Петрівна слухається. Виходячи, вона підозріливо поглядає на Марію Олександрівну й помічає в ній якесь незвичайне хвилювання. Замість іти доглянути за катом Нікіткою, Настасія Петрівна проходить до залу, звідти коридором до своєї кімнати, звідти до темної кімнатки, немов хижки, де стоять скрині, розвішана сяка-така одежина й зберігається у вузлах чорна білизна всього дому. Вона навшпиньки підходить до замкнених дверей, скрадає свій віддих, нагинається, дивиться в замкову шпарку й підслухує. Ці двері — одні з трьох дверей тієї самої кімнати, де лишилися тепер Зіна й її матінка,— завжди наглухо замкнені й забиті.

Марія Олександрівна вважає Настасію Петрівну за шахраювату, але надзвичайно легковажну жінку. Певна річ, їй часом набігало на думку, що Настасія Петрівна не поцеремониться й підслухати. Але цієї хвилини пані Москальова така заклопотана й схвильована, що зовсім забула про деякі застережні заходи. Вона сідає в крісло й значливо дивиться на Зіну. Зіна відчуває на собі її погляд, і якась неприємна нудьга починає стискати її серце.

— Зіно!

Зіна спроквола повертає до неї своє бліде обличчя й підводить свої чорні задумливі очі.

— Зіно, я маю намір поговорити з тобою про надзвичайно важливу справу.

Зіна повертається зовсім до своєї матінки, згортає свої руки і стоїть чекаючи. На обличчі її досада й насміх, хоч вона намагається це приховати.

— Я хочу спитати тебе, Зіно, яким здався тобі сьогодні цей Мозгляков?

— Ви вже давно знаєте, як я про нього думаю,— знехотя відповідає Зіна.

— Так, mon enfant!, але, мені здається, він стає якось занадто вже нав'язливий із своїми... домаганнями.

— Він каже, що закоханий у мене, і нав'язливість його простима.

— Дивно! Ти перше не прощала його так... охоче. Навпаки, завжди на нього нападала, коли я здійму мову про нього.

— Дивне й те, що ви повсякчас захищали й неодмінно хотіли, щоб я вийшла за нього заміж, а тепер перша на нього нападаєте.

1 дитино моя (франц.).

— Майже. Я не відмагаюся, Зіно: я хотіла бачити тебе за Мозгляковим. Мені важко було дивитися на твою безперервну тугу, твої страждання, котрі я спроможна зрозуміти (хоч би що ти думала про мене!) й котрі отруюють мій сон ночами. Я впевнилася нарешті, що сама тільки значна зміна в твоєму житті може врятувати тебе! І ця зміна — заміжжя. Ми небагаті й не можемо їхати, скажімо, за кордон. Тутешні осли дивуються, що тобі двадцять три роки й ти не заміжня, і вигадують про це небувальщину. Але невже ж я видам тебе за тутешнього радника чи за Івана Івановича, нашого стряпчого? Чи є для тебе тут чоловік? Мозгляков, звичайно, пуста людина, але він усе ж кращий за них усіх. Він порядної фамілії, в нього є рідня, в нього є півтораста душ; це все-

таки краще, ніж жити крючками, та хабарами, та бозна-якими пригодами; тому я й кинула на нього мій погляд. Але, присягаюся тобі, я ніколи не мала справжньої до нього симпатії. Я певна, що сам Всевишній попереджав мене. І якби бог послав хоч тепер щось краще— о! як добре тоді, що ти ще не подала йому слова! Ти ж сьогодні нічого певного не сказала йому, Зіно?

— Навіщо так ламатися, мамо, коли вся справа в двох словах? — дратівливо промовила Зіна.

— Ламатися, Зіно, ламатися! І ти могла сказати таке слово матері? Але що я! Ти давно вже не віриш своїй матері! Ти давно вже вважаєш мене за свого ворога, а не за матір.

— Е, годі, мамо! Чи нам з вами за слово сперечатися! Хіба ми не розуміємо одна одну? Був, здається, час зрозуміти!

— Але ти ображаєш мене, дитино моя! Ти не віриш, що я готова рішуче на все, на все, щоб улаштувати долю твою!

Зіна глянула на матір глузливо й з досадою.

— Та чи не хочете ви мене видати за цього князя, щоб улаштувати долю мою? — спитала вона з чудною усмішкою.

— Я нічого не говорила про це, але до слова скажу, що коли б трапилось тобі вийти за князя, то це було б щастям твоїм, а не безумством...

— А я вважаю, що це просто нісенітниця! — запально вигукнула Зіна. — Нісенітниця! Нісенітниця! Я вважаю ще, мамо, що в вас забагато поетичних натхнень, ви жінка-поет, в цілковитому розумінні цього слова; вас тут і називають так. У вас безперервно проекти. Немож-

ливість і нісенітність їх вас не зупиняють. Я передчувала, коли ще князь тут сидів, що в вас це на думці. Коли дурів Мозгляков і впевняв, що треба одружити цього старого, я прочитала всі думки: ваші на вашому обличчі. Я ладна закластися, що ви про це думаєте і тепер до мене з цим же під'їздите. Та ваші безперервні проекти щодо мене починають мені до смерті набридати, починають мучити мене, тож прошу вас не казати мені про це ні слова, чуєте, мамо,— ні слова, і я б хотіла, щоб ви це затямили! — Вона задихалась від гніву.

— Ти дитина, Зіно,— роздратована, хвора дитина! — відповіла Марія Олександрівна розчуленим, слізливим голосом.— Ти розмовляєш зо мною неповажливо й ображаєш мене. Жодна мати не знесла б того, що зношу я від тебе день у день! Та ти роздратована, ти хвора, ти страждаєш, а я мати і передусім християнка. Я повинна терпіти й прощати. Але одне слово, Зіно: якби я й справді мріяла про цей шлюб,— чому саме ти вважаєш це все нісенітницею? На мою думку, Мозгляков ніколи не казав нічого розумнішого, як тоді, коли доводив, що князеві потрібне одруження, звісно, не з цією нечупарою На-стасією. Тут уже він забрехався. ,

— Слухайте, мамо! Скажіть прямо: ви це питаєте тільки так, з цікавості, а чи з наміром?

— Я питаю тільки: чому це здається тобі такою нісенітницею?

— Ой досада! Випаде ж отака доля! — скрикує Зіна, тупнувши ногою від нетерпіння.— Ось чому, коли ви досі цього не знаєте: не кажучи вже про всі інші безглуздо-щі, скористуватися з того, що стариган на дитячий розум зійшов, обдурити його, вийти за нього, за каліку, щоб витягти в нього його гроші й потім кожного дня, кожної години бажати його смерті, по-моєму, це не тільки нісенітниця, а ще й така ницість, така ницість, що я не вітаю вас з такими думками, мамо!

З хвилину тривала мовчанка.

— Зіно! А пам'ятаєш, що було два роки тому? — спитала раптом Марія Олександрівна.

Зіна здригнулась.

— Мамо! — мовила вона суворим голосом.— Ви урочисто обіцяли мені ніколи не нагадувати про це!

— А тепер урочисто прошу тебе, дитино моя, щоб ти дозволила мені один тільки раз порушити цю обіцянку, якої я ніколи досі не порушувала. Зіно! Настав час рішучої розмови між нами. Ці два роки мовчання були

жахливі! Так не може тривати!.. Я ладна навколішках благати тебе, щоб ти дозволила мені говорити. Чуєш, Зіно: рідна мати благає тебе навколішках! Разом із цим даю тобі урочисте моє слово — слово нещасної матері, яка палко кохає свою дочку,— що ніколи, ні в якому разі, ні за яких обставин, навіть коли б ішлося про врятування життя мого, я вже не говоритиму більше про це. Це буде востаннє, але тепер — це конче потрібно!

Марія Олександрівна розраховувала на повний е.фект.

— Говоріть,— сказала Зіна, помітно бліднучи.

— Дякую тобі, Зіно. Два роки тому до покійного Миті, твого маленького брата, ходив учитель...

— Але навіщо ви так урочисто починаєте, мамо! До чого все це красномовство, всі ці подробиці, котрі зовсім непотрібні, котрі важкі й котрі нам обом надто відомі? — з якоюсь злісною огидою перебила її Зіна.

— До того, дитино моя, що я, твоя мати, змушена тепер виправдуватися перед тобою! До того, що я хочу подати тобі всю цю справу зовсім з іншого погляду, а не з того помилкового, з якого ти звикла дивитися на неї. До того, нарешті, щоб ти краще зрозуміла висновок, який я маю з усього цього зробити. Не думай, дитино моя, що я хочу гратися твоїм серцем! Ні, Зіно, ти знайдеш у мені справжню матір і, може, обливаючись слізьми, в ногах у мене, в ногах у ницої жінки, як ти допіру назвала мене, сама проситимеш примирення, яке ти так довго, так зневажливо досі відкидала. Ось чому я хочу виказати все, Зіно, все від самого початку; інакше я мовчу!

— Говоріть,— повторила Зіна, від усього серця проклинаючи потребу красномовства своєї матінки.

— Я кажу далі, Зіно: цей учитель повітової школи, сливе хлопець іще, справляє на тебе цілком незрозуміле мені враження. Я надто покладалась на твою розсудливість, на твою благородну гордість і, головне, на його мізерність (бо треба ж казати все), щоб хоч щось підозрювати між вами. І раптом ти приходиш до мене й рішуче заявляєш, що наміряєшся віддатися за нього! Зіно! Це був кинджал у моє серце! Я скрикнула і знепритомніла. Але... ти все це пам'ятаєш! Звісно, я визнала за потрібне застосувати всю свою владу, яку ти називала тиранством. Подумай: хлопець, дяків син, з дванадцятьма карбованцями на місяць платні, базграч нікчемних віршиків, що їх, з жалю, друкують у "Библиотеке для чтения", і тільки мастак базікати про того клятого Шек-спіра,— цей хлопець — твій чоловік, чоловік Зінаїди Мос-кальової! Та це ж гідне Флоріана й його пастушків! Прости мене, Зіно, але самий уже спогад виводить мене з себе! Я відмовила йому, та жбдна влада не може зупинити тебе. Твій батько, звісно, тільки лупав очима й навіть не збагнув, що я стала йому пояснювати. Ти не уриваєш

із цим хлопцем зносин, навіть побачень, а що най-жахливіше, ти наважуєшся листуватися з ним. По місту вже починають ширитися чутки. Мене починають шпигати натяками; вже зраділи, вже засурмили в усі роги, і раптом усі мої віщування збуваються найурочистішим чином. Ви за щось сваритесь; він виявляється цілком невартим тебе... хлопчаком (я ніяк не можу назвати його чоловіком!) і погрожує тобі поширити по місту твої листи. При цій погрозі ти, сповнена обурення, втрачаєш самовладання й даєш ляпаса. Так, Зіно, я знаю й це! Я все, все знаю! Нещасний того ж дня показує один із твоїх листів негідникові Заушину, і за годину цей лист уже в Наталії Дмитрівни, в смертельного ворога мого. Того ж вечора цей божевільний, розкаюючись, робить безглузду спробу чимось отруїти себе. Одно слово, скандал' виходить жахливий! Ця нечупара Настасія прибігає до мене перелякана, з страшною звісткою: вже цілу годину лист у руках в Наталії Дмитрівни; за дві години все місто знатиме про твою ганьбу! Я перемогла себе, я не знепритомніла,— але яких ударів ти завдала мені в серце, Зіно! Ця безсоромна, цей недолюдок, Настасія вимагає двісті карбованців сріблом і за це присягається добути листа назад. Я сама, в легких черевиках, по снігу, біжу до жида Бумштейна і застановляю мій фермуар — пам'ятку праведниці, моєї матері! За дві години лист у моїх руках. Настасія вкрала його. Вона зламала шкатулку, і — честь твою врятовано,— доказів нема! Але в якій тривозі ти примусила мене прожити той жахливий день! Другого ж дня я помітила, вперше скільки живу, декілька сивих волосин на голові моїй. Зіно! Ти сама розміркувала тепер про вчинок цього хлопця. Ти сама тепер погоджуєшся, і, може, з гіркою усмішкою, що було б украй нерозсудливо довірити йому долю свою. Але відтоді ти мучишся, ти терзаєшся, дитино моя; ти не можеш забути його, чи, краще сказати, не його,— він завжди був невартий тебе,— а примару свого минулого щастя. Цей нещасний тепер на смертному одрі; кажуть, у нього сухоти, а ти,— ангел доброти! — ти не хочеш за його життя виходити заміж, щоб не розшматувати його серця, бо він досі ще мучиться ревнощами, хоч я певна, що він ніколи не кохав тебе справжнім, високим коханням! Я знаю, що, почувши про домагання Мозглякова, він шпигував, підсилав, випитував. Ти щадиш його, дитино

моя, я розгадала тебе, і бог бачить, якими гіркими слізьми обливала я подушку мою!..

— Та облиште це все, мамо! — перебиває Зіна в невимовній тузі.— Дуже потрібна тут ваша подушка,— додає вона ущипливо.— Не можна без декламацій та вивертів!

— Ти не ймеш мені віри, Зіно! Не дивись на мене вороже, дитино моя! Я не висушувала очей ці два роки, але ховала від тебе мої сльози, і, присягаюся тобі, я багато чим змінилася сама за цей час! Я давно зрозуміла твої почуття і, каюсь, аж тепер звідала всю силу твоєї туги. Чи можна винуватити мене, друже мій, що я дивилася на цю прив'язаність, як на романтизм, навіяний цим клятим Шекспіром, котрий, як на те, суне свого носа скрізь, де його не питають. Яка мати осудить мене за мій тодішній переляк, за вжиті заходи, за суворість мого суду? Але тепер, тепер, бачачи твої дворічні страждання, я розумію й ціную твої почуття. Повір, що я зрозуміла тебе, може, багато краще, ніж ти сама себе розумієш. Я певна, що ти любиш не його, цього ненатурального хлопця, а золоті мрії свої, своє втрачене щастя, свої високі ідеали. Я сама любила і, може, дужче, ніж ти. Я сама страждала; в мене теж були свої високі ідеали. І тому-то хто може звинуватити мене тепер і перед усім чи можеш ти звинуватити мене за те, що я вважаю шлюб з князем найспасеннішим, найпотрібнішим для тебе актом у нинішньому твоєму становищі?

Зіна здивовано слухала всю цю довгу декламацію, чудово знаючи, що матінка ніколи не впаде в такий тон без причини. Але останнє, несподіване закінчення зовсім зчудувало її.

— То невже ви серйозно поклали видати мене за цього князя? — скрикнула вона, вражено, мало не перелякано дивлячись на свою матір. — Виходить, це вже не самі мрії, не проекти, а твердий ваш намір? Виходить, я вгадала? І... і... як це заміжжя врятує мене й потрібне в нинішньому моєму становищі? І... і... як це все пов'я: зується з тим, що ви

тепер наговорили,— з усією цією історією?.. Я рішуче не розумію вас, мамо!

— А я дивуюся, mon ange1, як можна не розуміти всього цього! — вигукує Марія Олександрівна, запалюючись і сама.— По-перше, вже тільки те, що ти переходиш до іншого товариства, ві інший світ! Ти покидаєш навіки цей паскудний городиоько, повний для тебе жахливих спогадів, де нема в тебе ні привіту, ні друга, де оббрехали тебе, де всі ці сороки ненавидять тебе за твою красу. Ти можеш навіть їхати цієї ж весни за кордон, до Італії, до Швейцарії, до Іспанії, Зіно, до Іспанії, де Альгамбра, де Гвадалквівір, а не тутешня паскудна річечка з непристойною назвою...

— Але дозвольте, мамо, ви кажете так, наче я вже замужем або принаймні князь посватався до мене?

— Не турбуйся цим, мій ангеле, я знаю, що я кажу. Але — дозволь мені говорити далі. Я вже сказала перше, тепер друге: я розумію, дитино моя, з якою огидою ти віддала б руку цьому Мозглякову...

— Я й без ваших слів знаю, що ніколи не буду його дружиною! — відповіла з гарячністю Зіна, і очі її заблищали.

— І коли б ти знала, як я розумію твою огиду, друже мій! Жахливо присягнути перед вівтарем божим, що кохаєш того, кого не можеш кохати! Жахливо належати тому, кого навіть не поважаєш! А він вимагатиме твого кохання; він на те й одружується, я це знаю з того, як він поглядає на тебе, коли ти відвернешся. Яково ж прикидатися! Я сама двадцять п'ять років це переживаю. Твій батько занапастив мене. Він, можна сказати, висмоктав усю мою молодість, і скільки разів ти бачила сльози мої!..

— Татусь у селі, не чіпайте його, будь ласка,— відказала Зіна.

— Знаю, ти повсякчас за ним оступаєшся. Ой Зіно! В мене все серце завмирало, коли я, з розрахунку, бажала твого шлюбу з Мозгляковим. А з князем тобі прикидатися не треба. Само по собі зрозуміло, що ти не можеш його кохати... коханням, та й сам він не здатен вимагати такого кохання...

— Боже мій, яка нісенітниця! Але запевняю вас, що ви помилилися на самому початку, в найпершому, в найголовнішому! Знайте, що я не хочу собою жертвувати, бозна-навіщо! Знайте, що я зовсім не хочу заміж, ні за кого, і лишуся дівчиною! Ви два роки їли мене за те,

мій ангеле (франц.),

що я не йду заміж. Ну що ж? Доведеться вам із цим примиритися. Не хочу, та й годі! Так і буде!

— Але, душечко, Зіночко, не гарячись, бога ради, не вислухавши! І що в тебе за голівка гаряча, справді! Дозволь мені подивитися з мого погляду, і ти зараз же пристанеш на мою думку. Князь проживе рік, багато два, і, як на мене, то краще бути молодою вдовою, ніж перезрілою дівою, не кажучи вже про те, що ти, після його смерті,— княгиня, вільна, багата, незалежна! Дру-же"мій, ти, може, з презирством дивишся на всі ці розрахунки,— розрахунки на його смерть! Але — я мати, а яка мати осудить мене за мою далекоглядність? Нарешті, якщо ти, ангел добрості, жалієш досі того хлопця, так жалієш, що не хочеш навіть вийти заміж, поки він живий (як я здогадуюсь), то подумай, що, вийшовши за князя, ти заставиш того воскреснути духом, зрадіти! Якщо в ньому є хоч краплина здорового розуму, то він, звичайно, втямить, що ревнувати до князя недоречно, смішно; втямить, що ти вийшла з розрахунку, з необхідності. Нарешті, він втямить... тобто я просто хочу сказати, що, по смерті князя, ти зможеш віддатися знову, за кого схочеш...

— Попросту виходить: вийти заміж за князя, обібрати його й розраховувати потім на його смерть, щоб вийти тоді за коханця. Хитро ви підсумовуєте ваші заміри! Ви хочете спокусити мене, пропонуючи мені... Я розумію вас, мамо, цілком розумію! Ви ніяк не можете втриматися — не виставити благородних почуттів навіть у гидкій справі. Сказали б краще прямо й просто: "Зіно, це підлість, але вона вигідна, і тому погодься на неї!" Це принаймні було б відвертіше.

— Але навіщо ж, дитино моя, дивитися неодмінно з цього погляду,— з погляду ошуканства, підступності й користолюбства. Ти вважаєш мої розрахунки за ницість, за ошуканство? Але, ради всього святого, де ж тут ошуканство, яка ж тут ницість? Поглянь на себе в дзеркало: ти така прекрасна, що за тебе можна віддати королівство! І раптом ти — ти, красуня, офіруєш старому свої найкращі роки! Ти, як прекрасна зірка, освітиш присмерк його життя; ти, як зелений плющ, обів'єшся довкола його старості, ти, а не ота кропива, ота паскудна жінка, що завідьмувала його й ненатло смокче його соки!і Невже ж його гроші, його князівство дорожчі за тебе? Де ж тут ошуканство й ницість? Ти сама не знаєш, що кажеш, Зіно!

— Мабуть, дорожчі, коли треба виходити за каліку! Ошуканство — завжди ошуканство, хоч би яка була мета.

— Навпаки, друже мій, навпаки! На це можна подивитися навіть з високого, навіть 8 християнського погляду, дитино моя! Ти сама одного разу сказала мені в якійсь нестямі, що хочеш бути сестрою-жалібницею. Твоє серце страждало, запеклося. Ти казала (я знаю це), що воно вже не може кохати. Якщо ти не віриш у кохання, то віддай свої почуття іншій, більш високій справі, віддай щиро, як дитина, з усією вірою й святістю — і бог благословить тебе: Цей старик теж страждав, він нещасний, його гонять; я вже кілька років його знаю і завжди плекала до нього незрозумілу симпатію, рід любові, ніби щось передчувала. Будь же йому другом, будь йому дочкою, будь, либонь, хоч забавкою йому,— якщо вже все казати! — але зігрій його серце, і ти вчиниш це для бога, для доброчесності! Він смішний,— не зважай на це. Він напівлюдина,—

пожалій його; ти християнка! Примусь себе; такі подвиги мусом осягаються. На наш погляд, важко перев'язувати рани в лікарні; бридко дихати зараженим лазаретним повітрям. Але є ангели божі, що роблять це і благословляють бога за своє призначення. Ось ліки твоєму ображеному серцю, заняття, подвиг — і ти залікуєш рани свої. Де ж тут егоїзм, де тут підлість? Та ти мені не віриш! Ти, може, думаєш, що я лукавлю, кажучи про обов'язок, про подвиги. Ти не можеш збагнути, як я, жінка світська, суєтна, можу мати серце, почуття, правила? Що ж? Не вір, ображай свою матір, але погодься, що слова її розумні, спасенні. Уяви, коли хоч, що кажу не я, а інший хтось; заплющ очі, повернися в куток, уяви, що до тебе говорить якийсь невидимий голос... Тебе, головне, бентежить, що це все буде за гроші, начебто якийсь продаж чи купівля? То відмовся, врешті, від грошей, коли гроші такі ненависні тобі! Лиши собі необхідне і все роздай бідним. Доцоможи хоч, скажімо, йому, цьому нещасному, на смертному одрі.

— Він не прийме жодної допомоги,— промовила Зіна тихо, начеб сама до себе.

— Він не прийме, але мати його прийме,— відповіла, тріумфуючи, Марія Олександрівна,— вона прийме нишком від нього. Ти продала ж свої серги, тітчин подарунок, і допомогла їй півроку тому; я це знаю. Я знаю, що стара пере білизну на людей, щоб годувати свого нещасного сина.

— Йому скоро не буде потрібна допомога!

— Знаю й це, на що ти натякаєш,— підхопила Марія Олександрівна, і натхнення, справжнє натхнення осяяло ЇЇ,— знаю, про що ти кажеш. Подейкують, що в нього сухоти і він незабаром умре. Але хто ж це каже? Цими днями я навмисне питала про нього Каліста Станіславовича; я цікавилася цим, бо в мене є серце, Зіно. Каліст Станіславович відповів мені, що хвороба, звичайно, небезпечна, але він і тепер певен, що в бідолахи не сухоти, а^так тільки, досить сильний грудний розлад. Спитай хоч сама. Він певно казав мені, що за інших обставин, особливо

при зміні клімату та вражень, хворий міг би одужати. Він сказав мені, що в Іспанії,— і це я ще перше чула, ба навіть читала,— що в Іспанії є якийсь незвичайний острів, здається Малага,— одно слово, скидається на якесь вино,— де не тільки грудні, ба навіть справжні сухотні зовсім одужують від самого клімату, та що туди навмисне їздять лікуватися, звісно, самі тільки вельможі чи, либонь, навіть і купці, але тільки дуже багаті. Та сама вже ця Альгамбра, ці мирти, ці лимони, ці іспанці на своїх мулах! — саме це справить уже незвичайне враження на натуру поетичну. Ти гадаєш, що він не прийме твоєї допомоги, твоїх грошей, на цю подорож? То обдури його, якщо тобі його шкода! Обдурити простимо для врятування людського життя. Подай йому надію, обіцяй йому, нарешті, кохання своє, скажи, що вийдеш за нього, коли овдовієш. Усе на світі можна сказати благородним чином. Твоя мати не навчатиме тебе неблагородного, Зіно; ти зробиш це, щоб урятувати життя його, і тому — все дозволено! Ти воскресиш його надією; він сам почне пильнувати свого здоров'я, лікуватися, слухати медиків. Він силкуватиметься воскреснути для щастя. Якщо він одужає, то ти хоч і не вийдеш за нього,— все-таки він одужав, усе-таки ти врятувала, воскресила його! Нарешті, можна й на нього глянути з жалістю! Може, доля навчила й змінила його на краще, і, якщо тільки він буде гідний тебе,— либонь, і вийди за нього, коли овдовієш. Ти будеш багата, незалежна. Ти можеш, вилікувавши його, дати йому становище в світі, кар'єру. Шлюб твій із ним тоді швидше пробачать, ніж тепер, коли він неможливий. Що спіткало б вас обох, якби ви тепер зважились на таке безумство? Загальне презирство, злидні, скубка хлопчаків за вуха, бо це ж пов'язане з його посадою, спільне читання Шекспіра, довічне перебування в Мордасові і, нарешті, його близька, неминуча смерть. І це в той час, як, воскресивши його, ти воскресиш його для корисного жит/гя, для доброчесності; простивши йому,— ти примусиш його палко кохати себе. Він мучиться своїм паскудним учинком, а ти, розкривши перед ним нове життя, простивши йому, даси йому надію і примириш його з самим собою. Він може вступити на посаду, набути чини. Нарешті, коли навіть він і не одужає, то вмре щасливий, примирений із собою, на руках твоїх, бо ти сама можеш бути при ньому в ці хвилини, певний твого кохання, прощений тобою, під покровом мирт, лимонів, під

блакитним, екзотичним небом! О Зіно! Все це в руках твоїх! Усі вигоди по твоєму боці — і це все через заміжжя з князем.

Марія Олександрівна скінчила. Запала довгенька мовчанка. Зіна була невимовно схвильована.

Ми не беремося описувати Зінині почуття, ми не можемо їх угадати. Але, здається, Марія Олександрівна знайшла справжню дорогу до її серця. Не знаючи, в якому стані перебуває тепер доччине серце, вона перебрала всі випадки, в яких воно могло перебувати, і, врешті, здогадалася, що трапила на належну путь. Вона грубо торкалася до найболючіших місць Зініного серця і, зрозуміло, не могла не виставити, за звичкою, благородних почуттів, котрі, звичайно, не засліпили Зіни. "Але невелике лихо, що вона мені не вірить,— думала Марія Олександрівна,— аби примусити її задуматися! Аби влучніше натякнути на те, про що не можна мені казати прямо!" Так вона думала й досягла мети. Ефект було справлено. Зіна жадібно слухала. Щоки її горіли, груди хвилювались.

— Слухайте, мамо,— мовила вона врешті рішуче, хоча раптова блідість на її обличчі ясно виявляла, чого варта була їй ця рішучість.— Слухайте, мамо...

Але в цю мить несподіваний шум, що долинув із передпокою, і різкий, крикливий голос, який питав Марію Олександрівну, змусив Зіну враз зупинитися. Марія Олександрівна схопилася з місця.

— Ой боже мій! — скрикнула вона.— Чорт несе цю сороку, полковницю! Та я ж її майже вигнала два тижні тому! — додала вона, мало не в розпачі.— Але... але неможливо тепер не прийняти її! Неможливо! Вона, напевно, з вістями, інакше не посміла б і очей появити. Це важливо, Зіно! Мені треба знати... Нічого тепер не треба нехтувати! Але яка я вам вдячна за ваш візит! — закричала вона, кидаючись назустріч гості, що входила.— Як це вам спало на думку

згадати про мене, безцінна Софіє Петрівно? Який ча-рів-ний сюрприз! Зіна вибігла з кімнати.

РОЗДІЛ VI

Полковниця, Софія Петрівна Фарпухіна, тільки морально скидалася на сороку. Фізично вона швидше подобала на горобця. Це була маленька п'ятдесятирічна дама, з гостренькими очицями, в ластовинні та в жовтих плямах по всьому обличчю. На маленькому, висхлому тільці її, вміщеному на тоненьких міцних гороб'ячих ніжках, було шовкове темне плаття, яке завжди шуміло, бо полковниця двох секунд не могла пробути в спокої. Це була зловісна й мстива плетуха. Вона схиблена була на тому, що вона полковниця. З полковником у відставці, своїм чоловіком, вона дуже часто билась і дряпала йому обличчя. Опріч того, випивала по чотири чарки горілки вранці та по стільки ж увечері і до божевілля ненавиділа Ганну Миколаївну Антипову, що прогнала її минулого тижня з свого дому, як так само й Наталію Дмитрівну Паскудіну, що тому сприяла.

— Я до вас усього на хвилинку, mon ange,— защебетала вона.— Я й сіла марно. Я заїхала тільки розповісти, які чуда в нас діються. Від цього князя все місто просто ума тронулось! Наші пройди — vous comprenez!1 — його ловлять, шукають, тягнуть його назахват, шампанським поять,— ви не повірите! Не повірите! Та як це ви зважились пустити його від себе? Знаєте ви, що він тепер у Наталії Дмитрівни?

— У Наталії Дмитрівни? — скрикнула Марія Олександрівна, підхопившись на місці.— Та він же тільки до губернатора поїхав, а тоді, може, до Ганни Миколаївни, і то ненадовго!

— Еге ж, ненадовго, от і ловіть його тепер! Він губернатора дома не застав і до Ганни Миколаївни поїхав, дав слово обідати в неї, а Наташка, котра тепер не виходить від неї, затягла його до себе снідати до обіду. От вам і князь!

1 ви розумієте! (франц.)

— А шо ж... Мозгляков? Він же обіцяв...

— Дався вам цей Мозгляков! Хвалений ваш... Та й він з ними туди ж! Ось побачите, коли його в карти там не засадять, знов програється| як торік програвся! Та й князя теж засадять; обдеруть,| як липку. А які вона речі розпускає, Наташка та! Вголос кричить, що ви зваблюєте князя, ну там... з певною метою,— vous comprenez? Сама йому торочить про це. Він, зрозуміло, нічого не розбирає, сидить, як мокрий кіт, та на кожне слово: "Авжеж! Авжеж!" А сама, сама! Вивела свою Соньку — уявіть: п'ятнадцять років, а все ще в коротенькому платті водить! Усе це тільки до колін, як можете собі уявити... Послали по цю сирітку Машку, та теж у коротенькому платті, тільки ще вище колін,— я в лорнет дивилася... На голови їм понадівали якісь червоні шапочки з пір'ям,— не знаю вже, що це зображає! — і під фортепіано змусила обох плюгавок танцювати перед князем козачка! Ну, ви знаєте слабість цього князя? Він так і умлів: "Форми,— каже,— форми!" В лорнетку на них дивиться, а вони витинають, дві сороки! Розпашілися, ноги вивертають, такий монплезір пішов, що люлі, та й годі! Тьху! Це — танець! Я сама танцювала з шаллю на випуску з благородного пансіону мадам Жарні,— то я благородний ефект справила! Мені сенатори аплодували! Там князівські та графські дочки виховувались! А це ж просто канкан! Я згоріла з сорому, згоріла, згоріла! Я просто не висиділа!..

— А... хіба ви сам" були в Наталії Дмитрівни? Адже ви...

— Так, вона мене образила минулого тижня. Я це прямо всім кажу. Mais, ma chère *, мені схотілося хоч у щілку подивитися на цього князя, я й приїхала. А то де ж би я його побачила? Поїхала б я до неї, коли б не цей хирний князько! Уявіть собі: всім шоколад подають, а мені ні, і весь час зо мною хоч би слово. Це ж вона умисне... Бодня отака! Ось я ж їй тепер! Але прощайте, mon ange, я тепер поспішаю, поспішаю... Мені треба неодмінно застати Акуліну Памфілівну і їй розповісти... Тільки ви тепер так і попрощайтеся з князем! Він уже більше в вас не буде. Знаєте

— пам'яті ж у нього нема, то Ганна Миколаївна неодмінно до себе його перетягне! Вони всі бояться, щоб ви не той... розумієте? щодо Зіни...

Але, люба моя (франц.).

— Ouelle horreur!1

— Це вже я вам кажу! Ціле місто про це кричить. Ганна Миколаївна неодмінно хоче лишити його обідати, а далі й зовсім. Це вона на зло вам робить, mon ange. Я у двір до неї в щілку зазирнула. Така там метушня: обід готують, ножами стукотняву зняли... по шампанське послали. Поспішайте, поспішайте і перехопіть його на дорозі, коли він до неї поїде. Адже до вас першої він обіцяв обідати! Він ваш гість, а не її! Щоб з вас кепкувала ця пройда, ця каверзниця, ця сопля! Та вона підошви моєї не варта, дарма що прокурорша! Я сама полковниця! Я в благородному пансіоні мадам Жарні виховувалась... тьху! Mais adieu, mon ange!2 В мене свої сани, а то я з вами б разом поїхала...

Ходяча газета зникла. Марія Олександрівна затремтіла від хвилювання, але порада полковницина була цілком ясна й практична. Монатися не було чого, та не було й часу. Однак лишалися ще найголовніші труднощі. Марія Олександрівна кинулася до кімнати Зіни.

Зіна ходила по кімнаті туди й сюди, згорнувши навхрест руки, похнюпивши голову, бліда й розстроєна. В очах її стояли сльози; проте рішучість блищала в погляді, який вона звернула на матір. Вона квапливо сховала сльози, і саркастична усмішка з'явилася на устах її.

— Мамо,— сказала вона, випереджаючи Марію Олександрівну,— допіру ви витратили зо мною багато вашого красномовства, надмір багато. Але ви не засліпили мене. Я не дитина. Впевняти себе, що роблю подвиг сестри-жалібниці, не маючи до нього найменшого потягу, виправдувати свою ницість, яку чиниш з самого егоїзму, благородними

цілями,— все це таке єзуїтство, яке не могло одурити мене. Чуєте: це не могло мене одурити, і я хочу, щоб ви це неодмінно знали!

— Але, mon ange!..— скрикнула сторопіла Марія Олександрівна.

— Мовчіть, мамо! Майте терпіння вислухати мене до краю. Хоч я цілком свідома того, що все це саме єзуїтство; хоч я цілком упевнена, що такий учинок вкрай неблагородний,— я приймаю вашу пропозицію повністю, чуєте: повністю, і заявляю вам, що готова вийти за кня

1 Який жах! (франц.)

2 Але прощайте, мій ангеле! (франц.)

зя і навіть готова допомагати всім вашим зусиллям, щоб змусити його одружитися зо мною. Навіщо я це роблю? — вам не треба знати. Досить і того, що я зважилась. Я зважилась на все: я подаватиму чоботи йому, я служницею його буду, я тагіцюватиму для його втіхи, щоб загладити перед ним мою ницість; я вживу всього на світі, щоб він не жалкував за тим, що одружився зо мною! Та взамін мого рішення я вимагаю, щоб ви одвер-то сказали мені: як ви це все улаштуєте? Коли ви почали так наполегливо говорити про це, то — я вас знаю — ви не могли почати, не мавши в голові якогось певного плану. Будьте відверті хоч раз за життя; відвертість — неодмінна умова! Я не можу зважитися, не знаючи ясно, як ви це зробите?

Марію Олександрівну так приголомшило несподіване рішення Зінине, що вона якийсь час стояла перед нею, німа й нерухома від подиву, і дивилася на неї у все око. Налагодившись воювати з упертим романтизмом своєї дочки, суворого благородства якої вона завжди боялася, вона раптом чує, що дочка цілком згодна з нею і ладна на все, навіть усупереч своїм переконанням! Отже, справа набувала незвичайної тривкості,— і радість заяскріла в очах її. *

— Зіночко! — вигукнула вона в захваті.— Зіночко! Ти плоть і кров моя!

Більше вона не могла нічого вимовити й кинулась обіймати свою дочку.

— Ой боже мій! Я не прошу ваших обіймів, мамо,— скрикнула Зіна з нетерплячою огидою,— мені не треба ваших захоплень! Я вимагаю від вас відповіді на моє запитання, та й годі.

— Але, Зіно, я ж люблю тебе! Я палко тебе кохаю, а ти мене відштовхуєш... Адже я про твоє ж щастя дбаю...

І щирі сльози заблищали в очах її. Марія Олександрівна справді любила Зіну, по-своєму, а цим разом, від удачі й від хвилювання, надзвичайно розчулилась. Зіна, попри деяку обмеженість свого справжнього погляду на речі, розуміла, що мати її любить, і — відчувала цю любов, як тягар. їй навіть легше було б, якби мати ненавиділа її...

— Ну, не сердьтеся, мамо, я така схвильована,— сказала Зіна, щоб заспокоїти матір.

— Не серджусь, не серджусь, ангелятко моє! — защебетала Марія Олександрівна, вмить пожвавлюючись.— Я ж і сама розумію, що ти схвильована. Ось бачиш, друже мій, ти вимагаєш відвертості... Гаразд, я буду відверта, цілком відверта, запевняю тебе! Аби тільки ти вірила мені! І, по-перше, скажу тобі, що цілком певного плану, тобто в усіх подробицях, у мене ще нема, Зіночко, та й не може бути; ти, як розумна голівка, збагнеш — чому. Я навіть передбачаю деякі труднощі... (Ой боже мій! Поспішати б треба!) Бачиш, я цілком відверта! Але, присягаюся тобі, я осягну мету! — додала вона в захопленні.— Впевненість моя зовсім не поезія, як ти допіру казала, мій ангеле; вона заснована на ділі. Вона заснована на цілковитому недоумстві князя,— а це ж така канва, по якій вишивай що хоч. Головне, щоб не

перешкодили! Та чи цим дурепам перехитрувати мене,— скрикнула вона, стукнувши рукою по столу й блискаючи очима,— це вже моя справа! А най-потрібніше для цього починати якомога швидше, навіть щоб сьогодні й скінчити все головне, якщо тільки можливо.

— Добре, мамо, тільки вислухайте ще одну... відвертість: знаєте, чому я так цікавлюся вашим планом і не довіряю йому? Тому, що на себе не надіюсь. Я сказала вже, що зважилась на цю ницість; та коли подробиці вашого плану будуть занадто вже огидні, занадто брудні, то заявляю вам, що я не витримаю і все кину. Знаю, що це нова ницість: зважитися на підлоту й боятися бруду, в якому вона плаває, але що вдієш? Це неодмінно так буде!..

— Але, Зіночко, яка ж тут особлива підлота, mon ange?—боязко заперечила була Марія Олександрівна.— Тут самий вигідний шлюб, а це ж усі роблять! Треба тільки з цього погляду подивитися, і все дуже благородним здасться...

— Ой мамо, бога ради, не хитруйте зо мною! Ви бачите, я на все, на все згодна! Ну, чого ж вам іще? Будь ласка, не бійтеся, коли я називаю речі їхніми іменами. Може, це тепер єдина моя втіха!

І гірка усмішка показалась на устах її.

— Ну, ну, добре, моє ангелятко, можна бути незгідними в думках і все-таки взаємно шанувати одне одного. Тільки, якщо тебе турбують подробиці і ти боїшся, що вони будуть брудні, то лиши весь цей клопіт на мене; присягаюся, що на тебе не бризне й краплина бруду. Чи ж я захочу компрометувати тебе перед усіма? Здайся тільки на мене, і все чудово, преблагородно владнається, головне — преблагородно! Скандалу не буде ніякого, а якщо й буде якийсь маленький, неминучий скандальчик,— так... якось! — то ми ж будемо вже тоді далеко! Тут же не; залишимось! Нехай зіпають на все горло, плювати на них! Самі ж заздритимуть. Та й чи варто про них дбати! Я аж дивуюся з тебе,

Зіночко,— але ти не сердься на мене,— як це ти, з твоєю гордістю, їх боїшся?

— Ой мамо, я зовсім не їх боюся! Ви ніяк мене не розумієте! — відповіла дратівливо Зіна.

— Ну, ну, душко, не сердься! Я тільки до того, що вони самі кожного божого дня чинять капості, а ти тут один якийсь разок за життя... та й що я дурна! Зовсім не капость! Яка тут капость? Навпаки, це навіть преблагородно. Я рішуче доведу тобі це, Зіночко. По-перше, кажу знову, все залежить від того, з якого погляду дивитися...

— Та годі, мамо, з вашими доводами! — гнівно скрикнула Зіна і нетерпляче тупнула ногою.

— Ну, душко, не буду, не буду! Я знову забрехалась...

Запало недовге мовчання. Марія Олександрівна смиренно ходила за Зіною і стурбовано дивилася їй в очі, як маленький собачка, завинивши, дивиться в очі своїй пані.

— Я навіть не уявляю, як ви візьметесь до діла,— з огидою казала Зіна.— Я певна, що ви наразитесь на самий тільки сором. Я гордую їхньою думкою, але для вас це буде ганьба.

— О, коли саме це тебе турбує, мій ангеле, будь ласка, не турбуйся! Прошу тебе, благаю тебе! Аби ми погодилися, а за мене не турбуйся. Ох, коли б ти тільки знала, з яких халеп я сухою виходила? Чи ж такі справи доводилося мені оборудувати! Ну, та дозволь хоч спробувати тільки! В кожному разі, треба передусім бути якнайшвидше сам на сам із князем. Це найперше! А решта залежатиме від цього! Та я передчуваю й решту. Вони всі повстануть, але... це байдуже! Я їх сама відчищу! Лякає мене ще Мозгляков...

— Мозгляков? — зневажливо промовила Зіна.

— Еге, Мозгляков; тільки ти не бійся, Зіночко! Присягаюся тобі, я доведу його до того, що він же нам допомагатиме! Ти ще не знаєш мене, Зіночко! Ти ще не знаєш, яка я в ділі! Ой Зіночко, душенько! Недавно, тільки-но я почула про цього князя, в мене вже й спалахнула думка в голові! Мене всю неначе враз осяяло. І хто ж, і хто ж міг сподіватися^ що він до нас приїде? Та за тисячу ж років не буде такої оказії! Зіночко! Ангелятко! Не в тому ганьба, що ти вийдеш за старого й каліку, а в тому, коли вийдеш за такого, котрого не терпиш, а тим часом насправді будеш дружиною його! А князеві ж ти не будеш справжньою дружиною. Це ж і не шлюб! Це просто домашній контракт! Йому ж, дурневц буде вигода,— йому ж, дурневі, дають таке неоціненне щастя! Ой, яка ти сьогодні красуня, Зіночко! Красунечка, а не красуня! Та я б, коли б була мужчиною, півцарства б тобі добула, якби ти схотіла! Вислюки вони всі! Ну, як не поцілувати цю ручку? — І Марія Олександрівна палко поцілувала руку в дочки.— Це ж моє тіло, моя плоть, моя кров! Та хоч силоміць одружити його, дурня! А як заживемо ми з тобою, Зіночко! Адже ти не розлучишся зо мною, Зіночко! Ти ж не проженеш своєї матері, коли щастя спобіжиш? Ми хоч і сварилися, моє ангелятко, а все-таки не було в тебе такого друга, як я; все-таки....

— Мамо! Якщо вже ви вирішили, то, може, вам пора... щось і робити. Ви тут тільки час гаєте! — нетерпляче мовила Зіна.

— Пора, пора, Зіночко, пора! Ой! Я забалакалась! — схаменулася Марія Олександрівна.— Вони там хочуть зовсім зманити князя. Зараз же сідаю й їду! Під'їду, викличу Мозглякова, а там... Та я його насилком вивезу, якщо треба! Прощай, Зіночко, прощай, голубко, не тужи, не май сумніву, не сумуй, головне — не сумуй! Усе прекрасно, преблагородно влаштується! Головне, з якого погляду дивитися... Ну, прощай, прощай!..

Марія Олександрівна перехрестила Зіну, вискочила з кімнати, з хвилинку покрутилася в себе перед дзеркалом, а за дві хвилини гнала

мордасовськими вулицями у своїй кареті на полозках, яку щодня запрягали, близько цього часу, в разі виїзду. Марія Олександрівна жила en grand

"Ні, не вам перехитрувати мене! — думала вона, сидячи в своїй кареті.— Зіна згодна, отже, половину діла зроблено, і тут — урватися! Дурниця! Ой і Зіна! Пого-дилася-таки врешті! Отже, й на твою голівку діють деякі розрахуночки! Перспективу ж бо я виставила їй при-

на широку ногу (франц.).

надну! Зворушила! А тільки страх яка вона хороша сьогодні! Та я б з її красою пів-Європи перевернула по-своєму! Ну, та почекаємо... Шекспір той злетить, коли княгинею зробиться та де з чим; познайомиться. Що вона знає? Мордасов та свого вчителя! Гм... Тільки яка ж з неї буде княгиня! Люблю я в ній цю гордість, сміливість, неприступна яка! Гляне — королева глянула. Ну як, ну як не розуміти своєї вигоди? Зрозуміла ж нарешті! Зрозуміє й усе інше... Я все ж таки буду при ній! Погодиться ж, кінець кінцем, зо мною в усіх пунктах! А без мене не обійдеться! Я сама буду княгиня; мене в Петербурзі взнають. Прощай, городисько! Вмре цей князь, вмре хлопчак, і тоді я її за можновладного принца видам! Одного боюся: чи не занадто я їй довірилась? Чи не занадто була відверта; чи не занадто я розчулилась? Лякає вона мене, ох, лякає!"

І Варія Олександрівна поринула у свої роздуми. Годі казати: вони були клопітні. Але ж мовляють, що охота гірш неволі.

Лишившись сама, Зіна довго ходила туди й сюди по кімнаті, згорнувши руки, замислившись. Багато про що вона передумала. Часто й майже несвідомо повторювала вона: "Пора, пора, давно пора!" Що означав цей уривистий вигук? Не раз сльози блищали на її довгих шовковистих віях. Вона не думала витирати їх,— зупиняти. Та даремно турбувалася її матінка й силкувалась прозирнути в думки своєї доньки: Зіна цілком зважилась і приготувалася до всіх наслідків...

"Стривайте ж! — думала Настасія Петрівна, вибираючись із своєї хижки по від'їзді полковниці.— А я була й бантик рожевий хотіла приколоти для цього князька! І повірила ж дурепа, що він зо мною одружиться! От тобі й бантик! А Марія Олександрівна! Я у вас нечупара, я злиднячка, я хабарі по двісті карбованців беру. Ще б з тебе пропустити — не взяти, франтихо ти отака! Я взяла благородно; я взяла на сполучені із справою витрати... Може, мені самій довелося б хабара дати! Тобі яке діло, що я не погребувала, своїми руками замок зламала? Для тебе ж робила, білоручко ти отака! Тобі б тільки по канві вишивати! Стривай же, я тобі покажу канву. Я покажу вам обом, яка я нечупара! Знатимете Настасію Петрівну й усю її сумирність!"

РОЗДІЛ VII

Але Марію Олександрівну вів далі її геній. Вона замислила великий і сміливий проект. Видати дочку за багача, за князя й за каліку, видати покрадьки від усіх, скористувавшись недоумством і беззахисністю свого гЪстя, видати по-злодійському, як сказали б вороги Ма-£її Олександрівни,— було не тільки сміливо, ба навіть зухвало. Щоправда, проект був вигідний, але в разі невдачі вкривав винахідницю незвичайною ганьбою. Марія Олександрівна це знала,' проте не втрачала надії: "Чи з таких халеп я сухою виходила!" — казала вона Зіні, і казала правду. А то яка ж із неї була б героїня?

Безперечно, все це скидалося трохи на розбій на великому шляху, та Марія Олександрівна й на те не дуже зважала. Про це в неї була одна навдивовижу вірна думка: "Повінчають, то вже не розвінчають",— думка проста, але спокуслива для уяви такими незвичайними вигодами, що Марію Олександрівну, від самого вже уявлення цих вигід, проймав дрож і кололо мурахами. Взагалі вона була страшенно схвильована і сиділа в своїй кареті як на голках. Жінка натхненна, обдарована незаперечною творчістю, вона вже встигла скласти план своїх дій. Та план цей був складений начорно, взагалі en grand і ще якось тьмяно просвічував перед нею. Попереду ще була сила подробиць та різних непередбачених випадків. Проте Марія Олександрівна була певна себе: її хвилював не

страх невдачі — ні! їй хотілося тільки мерщій почати, мерщій у бій. Нетерпіння, благородне нетерпіння палило її, коли думала про затримки й зупинки. Але, сказавши про затримки, ми попросимо дозволу трохи пояснити нашу думку. Головне лихо передчувала й ждала Марія Олександрівна від благородних своїх співгромадян, мордасовців, і, переважно, від благородного товариства мордасовських дам. Вона з досвіду знала всю їхню непримиренну до себе ненависть. Вона, наприклад, твердо знала, що в місті цієї хвилини, можливо, вже все знають з її намірів, хоч про них ще ніхто нікому не розповідав. Вона знала, з неодноразового сумного досвіду, що, в її домі, не було випадку, навіть найсекретнішого, який, ставшись ранком, не

Тут: у загальних рисах (франц.).

був би відомий уже до вечора останній перекупці на базарі, останньому крамареві в крамниці. Звісно, Марія Олександрівна ще тільки передчувала лихо, та такі передчуття ніколи ЇЇ не омиляли. Не омилили вони й тепер. Ось що сталося насправді, про що вона ще нічогісінько не знала. Близько полудня, тобто рівно за три години після приїзду князя до Мордасова, містом розійшлися дивні чутки. Де почалися вони — не знати, але розбіглися вони майже вмить. Усі раптом стали запевняти одне одного, що Марія Олександрівна вже просватала за князя Зіну, свою безприданку, двадцятитри-річну Зіну; що Мозглякова відставлено й що все це вже вирішено й підписано. З чого зродилися такі чутки? Невже всі так добре знали Марію Олександрівну, що враз потрапили в саме серце її заповітних думок й ідеалів? Ні невідповідність такої чутки звичайному порядкові речей, бо такі справи тільки здерідка можна упорати за одну годину, ні очевидна безпідставність такої вістки, бо ніхто не міг дізнатися, звідки вона почалася,— не могли переконати мордасовців, що вона помилкова. Чутка розросталася і вкорінювалася незвичайно стійко. Найдивовижніше те, що вона стала ширитися саме тоді, коли Марія Олександрівна розпочала свою недавню розмову про це з Зіною. Отаке чуття провінціалів! Інстинкт провінціальних вістунів доходить часом до чудесного, і, звичайно, тому є причини. Він грунтується на

найближчому, цікавому й багаторічному вивчанні одне одного. Кожен провінціал живе мовби під скляним ковпаком. Аніяк не можна хоч будь-що приховати від своїх шановних співгромадян. Вас знають напам'ять, знають навіть те, чого ви самі про себе не знаєте. Провінціал уже з натури своєї повинен би, здається, бути психологом і серце-знавцем. Ось чому я іноді щиро дивувався, подибуючи дуже часто в провінції замість психологів і серцезнав-ців надзвичайно багато віслюків. Та це набік; це думка зайва. Вістка була громова. Шлюб із князем здавався кожному таким вигідним, таким блискучим, що навіть чудернацький бік цієї справи нікому не впадав у вічі. Завважмо ще одну річ: Зіну ненавиділи чи не більше ще, ніж Марію Олександрівну,— за що? — не знати. Може, краса Зінина була тому почасти причиною. Може, й те, що Марія Олександрівна була все-таки якась своя всім мордасовцям, свого поля ягода. Коли б вона зникла з міста, то — хто знає? — за нею, може б, пожалкували. Вона пожвавлювала товариство безнастанними історіями. Без неї було б нудно. Навпаки, Зіна поводилася так, начеб жила десь у хмарах, а не в місті Мордасові. Була вона цим людям якось не пара, не рівня і, може, сама того не помічаючи, поводилася з ними нестерпно гордовито. І раптом тепер оця ж сама Зіна, про котру навіть ходили скандальні байки, ця зарозуміла, ця гордівниця Зіна стає мільйонеркою, княгинею, вступить до великопанського кола. Років за два, коли овдовіє, вийде за якого-небудь герцога, може, навіть за генерала; чого доброго — гляди, ііСе за губернатора (а мордасовський губернатор, як на те, удівець і надзвичайно ніжний до жіночої статі). Тоді вона буде перша дама в губернії, і, зрозуміло, сама ця думка була вже нестерпна, і ніколи жодна вістка не розпалила б такого обурення в Мордасові, як вістка про вихід Зіни за князя. Вмить знялися зусебіч шалені крики. Кричали, що це гріх, навіть підлість; що старий не при своєму розумі; що старого обманили, піддурили, обшахрували, користуючись з його недоумства; що старого треба врятувати від кровожерних пазурів; що це, нарешті, розбій і неетичність; що, нарешті, чим же інші гірші за Зіну? І інші могли б точнісінько так вийти за князя. Всі ці балачки й вигуки Марія Олександрівна тільки ще припускала, але для неї й того було досить. Вона твердо знала, що всі, рішуче всі, ладні будуть зробити все можливе й навіть неможливе, щоб перешкодити її намірам. Хочуть же тепер

конфіскувати князя, що аж доводиться повертати його мало не з бою. Нарешті, хоч і пощастить піймати й заманити князя назад, не можна ж буде тримати його весь час на прив'язі. Та й хто поручиться, що сьогодні ж, що за дві лише години, весь урочистий хор мордасовських дам не буде в її салоні, та ще під таким претекстом, що не можна буде й відмовити? Відмов у двері, ввійдуть у вікно: випадок майже неможливий, але не новий у Мордасові. Одно слово, не можна було втрачати ні години, ні хвилини часу, а справи не було ж іще й почато. Раптом геніальна думка блиснула і вмить визріла в голові Марії Олександрівни. Про цю нову ідею ми не забудемо сказати на своєму місці. А тепер скажемо тільки, що цієї хвилини наша героїня мчала мордасовськими вулицями, грізна й натхненна, зважившись навіть на справжній бій, якби виникла потреба, аби тільки оволодіти князем і привезти його назад. Вона ще не знала, як це станеться і де вона зустріне його, та зате знала напевно, що швидше Мордасов провалиться крізь землю, ніж не здійсниться бодай одна йота з її теперішніх замислів

Перший крок удався якнайкраще. Вона встигла перехопити князя на вулиці і привезла до себе обідати. Коли спитають: яким чином, попри всі підступи ворогів, їй пощастило-таки наполягти на своєму й лишити Ганну Миколаївну з чималеньким носом? — то я повинен заявити, що вважаю таке запитання навіть образливим для Марії Олександрівни. Чи ж їй не здобути перемоги над якоюсь Ганною Миколаївною Антиповою? Вона просто заарештувала князя, що під'їздив уже до дому її суперниці, і, не зважаючи ні на що, а разом і н.а доводи самого Мозглякова, який злякався скандалу, пересадила дідка до своєї карети. Тим і різнилася Марія Олександрівна від своїх суперниць, що у вирішальний момент не задумувалась навіть перед скандалом, беручи за аксіому, що успіх усе виправдує. Князь, звісно, не вчинив значного опору і, як завжди, дуже скоро забув про все й лишився дуже вдоволений. При обіді він теревенив не вгаваючи, був надзвичайно веселий, сипав дотепи, каламбурив, розповідав анекдоти, котрих не кінчав або з одного перескакував на інший, сам того не помічаючи. У Наталії Дмитрівни він випив три келихи шампанського. При обіді випив іще й закрутився остаточно. Тут уже підливала сама Марія Олександрівна. Обід був дуже

порядний. Кат Нікітка не напсував. Господиня оживляла товариство найчарівнішою люб'язністю. Але інші присутні, як на те, були незвичайно нудні. Зіна була якось урочисто мовчазна. Мозгляков, видимо, почувався ні в сих ні в тих і мало їв. Він про щось думав, а що це траплялося з ним досить рідко, то Марія Олександрівна була дуже занепокоєна. Настасія Петрівна сиділа похмура і навіть нищечком робила Мо-згляковy якісь чудні знаки, котрих той зовсім не помічав. Коли б не була чарівно люб'язна господиня, обід скидався б на похорон.

А тим часом Марія Олександрівна була невимовно схвильована. Сама вже Зіна страшенно лякала її своїм сумним виглядом і заплаканими очима. А тут і ще труднощі: треба поспішати, квапитися, а цей "клятий Мозгляков" сидить собі, як телепень, що йому .байдужісінько, і тільки заважає! Не можна ж бо справді починати таке діло при ньому! Марія Олександрівна підвелася з-за столу жахливо стурбована. Який же був її подив, радісний переляк, якщо можна так висловитися, коли Мозгляков, щойно повставали з-за столу, сам підійшов до неї і раптом зовсім несподівано заявив, що йому,— звичайно, на превеликий його жаль,— конче треба зараз же йти.

— Куди це? — спитала з незвичайним співчуттям Марія Олександрівна.

— Ось бачите, Маріє Олександрівно,— почав Мозгляков занепокоєно і навіть трохи плутаючись,— зо мною трапилась дивовижна оказія. Я вже й не знаю, як хвам сказати... порадьте мене, бога ради!

— Що, що таке?

— Мій хрещений батько, Бородуєв, ви знаєте,— отой купець... зустрівся сьогодні зо мною. Старий зо^ всім сердиться, дорікає, каже мені, що я загордів. Ось уже втретє я в Мордасові, а до нього й не поткнувся. "Приїзди,— каже,— сьогодні на чай". Тепер якраз четверта година, а він п'є чай по-старовинному, як прокинеться, о п'ятій годині.

Що мені робити? Воно, Маріє Олександрівно, звичайно,— але подумайте! Він же мого батька-покійника від петлі врятував, коли той програв казенні гроші. З цього приводу він і хрестив мене. Якщо відбудеться мій шлюб з Зінаїдою Афанасіївною, в мене все-таки всього півтораста душ. А в нього ж мільйон, люди кажуть, навіть більше. Бездітний. Догодиш йому — сто тисяч у духівниці відпише. Сімдесят років,— подумайте!

— Ой боже мій! То що ж це ви! Що ж ви гаєтесь? — скрикнула Марія Олександрівна, ледве приховуючи свою радість.— їдьте, їдьте! Цим не можна жартувати. То ж то я дивлюся за обідом — ви такий скучний! їдьте, mon ami, їдьте! Та вам би слід було ще вранці з візитом поїхати, показати, що ви дорожите, що ви цініте його ласку! Ой, молодь, молодь!

— Та ви ж самі, Маріє Олександрівно,— здивовано скрикнув Мозгляков,— ви ж самі нападали на мене за це знайомство. Це ж ви казали, що він мужик, борода, в рідні з шинками, з підвальними та повіреними?

— Ой mon ami! Хіба мало ми кажемо чогось необдуманого! Я теж можу помилитися, я — не свята. Втім, я цього не пам'ятаю, але я могла бути в такому настрої... Нарешті, ви тоді ще не сваталися до Зіночки... Звичайно, це егоїзм з могу боку, але тепер я мимохіть повинна дивитися з іншого погляду, і — яка мати може звинуватити мене в такому разі? їдьте, й хвилини не дляйтесь! Навіть вечір у нього посидьте... та послухайте! Здійміть якось мову про мене. Скажіть, що я його поважаю, люблю, шаную, та так ловкенько, гарненько! Ой боже мій! І в мене ж це зі думки випало! Мені б самій треба було здогадатися в|ас нараяти!

— Воскресили ви мене, і Маріє Олександрівно! — скрикнув захоплений Мозгляков.— Тепер присягаюсь у всьому слухати вас! А то я ж вам просто боявся сказати!.. Ну, прощайте, я й поїхав! Перепросіть за мене Зі-наїду Афанасіївну. Втім, неодмінно сюди...

— Благословляю вас, mon ami! Глядіть же, за мене поговоріть із ним! Він справді премилий дідок. Я давно вже змінила про нього мої думки... Я й завжди, проте, любила в ньому все це старовинне, російське, непідробне... Au revoir, mon ami, au revoir!

"Ой як це добре, що його чорт несе! Ні, це сам бог допомагає!" — подумала вона, задихаючись з радощів.

Павло Олександрович вийшов до передпокою і вже вдягав шубу, коли раптом де не взялася Настасія Петрівна. Вона чекала на нього.

— Куди ви? — мовила вона, спиняючи його за руку.

— До Бородуєва, Настасіє Петрівно! Хрещений батько мій, удостоївся мене хрестити... Багатий .старик, лишить що-небудь, треба підлестити!..

Павло Олександрович був у чудовому настрої.

— До Бородуєва! Ну, то й попрощайтеся з нареченою, — різко сказала Настасія Петрівна.

— Як так "попрощайтеся"?

— Та так! Ви гадали, вона вже й ваша! А он її за князя видавати хочуть. Сама чула!

— За князя? Змилуйтеся, Настасіє Петрівно!

— Та чого змилуйтеся! Ось, чи не хочете самі подивитися й послухати? Покиньте-но шубу, ходіть-но сюди!

Ошелешений Павло Олександрович кинув шубу і навшпиньки пішов за Настасією Петрівною. Вона привела його до тієї самої хижки, звідки вранці підглядала й підслухувала.

— Але даруйте, Настасіє Петрівно, я нічогісінько не розумію!..

— А ось зрозумієте, як нагнетесь і послухаєте. Комедія, мабуть, зараз почнеться.

— Яка комедія?

— Тс! Не балакайте голосно! Комедія в тому, що вас просто дурять. Отоді, як ви пішли з князем, Марія Олександрівна цілу годину умовляла Зіну вийти заміж за цього князя, казала, що нема нічого легше, як обшахрувати його й змусити одружитися, і такі крючки загинала, що аж мені тошно стало. Я все звідси підслухала. Зіна погодилась. Як вони вас обидві ганили! Просто за дурня мають, а Зіна прямо сказала, що нізащо не вийде за вас. А я ж дурепа! Червоний бантик приколоти хотіла! Ось послухайте, послухайте-но!

— Та це ж страшенне підступство, коли так! — прошепотів Павло Олександрович, безглуздо дивлячись в очі Настасії Петрівні.

— Та ви тільки послухайте, і не те ще почуєте.

— Та де ж слухати?

— Та ось нагніться, ось в оцю дірочку...

— Але, Настасіє Петрівно, я... я не здатен підслухуй Бати.

— Ото, коли схаменулись! Тут, батеньку, честь у кишеню; прийшли, то вже слухайте!

— Та однак...

— А не здатні, то й лишайтеся з носом! Вас же жаліють, а він куражиться! Мені що! Я ж не для себе. Я й до вечора тут не зостануся!

Павло Олександрович згнітивши серце нагнувся до шпарки. Серце його тіпалося, в скронях стукало. Він майже не тямив, що з ним діється.

РОЗДІЛ VIII

— То вам дуже було весело, князю, в Наталії Дмитрівни? — спитала Марія Олександрівна, плотолюбним поглядом озираючи поле майбутньої битви й бажаючи якнайневинніше почати розмову. Серце її билося від хвилювання й чекання.

По обіді князя зараз же перевели до "салону", де приймали його вранці. Всі урочисті події й прийоми відбувалися в Марії Олександрівни в цьому самому салоні. Вона пишалася цією кімнатою. Дідок, після шести келихів, якось увесь розкис і неміцно тримався на ногах. Зате патякав не вгаваючи. Патякання його навіть посилилось. Марія Олександрівна розуміла, що цей спалах хвилинний і що обважнілому гостеві незабаром схочеться спати. Треба було ловити хвилину. Озирнувши поле битви, вона з насолодою помітила, що ласолюбний дідок якось особливо сласно поглядав на Зіну, і материнське серце її затрепетало з радощів.

— Над-зви-чайно весело,— відповів князь,— і, знаєте, не-зрів-нян-на жінка Наталія Дмитрівна, не-зрів-нянна жінка! (

Хоч як зайнята була Марія Олександрівна своїми великими планами, але така дзвінка похвала суперниці шпигонула її в саме серце.

— Даруйте, князю! — скрикнула вона, блискаючи очима.— Якщо вже ваша Наталія Дмитрівна незрівнянна жінка, то я вже й не знаю, що після цього! Але після цього ви зовсім не знаєте тутешнього товариства,

зовсім не знаєте! Адже це сама тільки виставка своїх небувалих достоїнств, своїх благородних почуттів, сама комедія, сама зовнішня золота кора. Підійміть трохи цю кору, і ви побачите ціле пекло під квітами, ціле осине гніздо, де вас з'їдять і кісточок не залишать!

— Невже? — вигукнув князь.— Дивуюся!

— Але я присягаюсь вам у цьому. Ah, mon prince. Послухай, Зіно, я повинна, я мушу розповісти князеві цю кумедну й ницу пригоду з цією Наталією минулого тижня,— пам'ятаєш? Так, князю, це про ту саму вашу хвалену Наталію Дмитрівну, якою ви так захоплюєтесь. О любий мій князю! Присягаюсь, я не плетуха! Але я неодмінно розповім про це, щоб розсмішити, щоб показати вам у живому зразку, в оптичне, сказати б, скло, які тут люди! Два тижні тому приїздить до мене ця Наталія Дмитрівна. Подали каву, а я чогось вийшла. Я Дуже добре пам'ятаю, скільки в мене лишилось цукру в срібній цукерниці: вона була повнісінька. Повертаюсь, дивлюся: лежать на денці всього три грудочки. Крім Наталії Дмитрівни, в кімнаті нікого не зоставалось. Яка! В неї свій мурований будинок і грошей без ліку! Цей випадок кумедний, комічний, але судіть після цього про благородство тутешнього товариства!

— Не-вже! — вигукнув князь, щиро здивований.— Яка, одначе, неприродна жадібність! Невже ж вона все сама з'їла?

— То ось яка вона незрівнянна жінка, князю! Як вам подобається цей ганебний випадок? Та я б, здається, вмерла ту ж мить, коли б зважилася на такий огидний учинок!

— Авжеж, авжеж... Тільки, знаєте, вона все ж така belle femme...1

1 пишна жінка (франц).

— Це Наталія Дмитрівна! Даруйте, князю, та вона просто бодня! Ой князю, князю! Що це ви сказали! Я сподівалася, що у вас багато більше смаку...

— Авжеж, бодня... Тільки, знаєте, вона такої статури... Ну, а ця дівчинка, що тан-цю-ва-ла, в неї теж... статура...

— Сонечка? Та вона ж іще дитина, князю! їй усього чотирнадцять років!

— Авжеж... Тільки, знаєте, така зграбна, і в неї теж... такі форми... формуються. Ми-лень-ка така! Т друга, що з нею тан-цю-ва-ла, теж... формується...

— Ох, це нещасна сирота, князю! Вони її часто беруть.

— Си-ро-та. Втім, брудна така, хоч би руки вимила... А проте при-над-на теж...

Кажучи це, князь із якоюсь зростаючою хтивістю розглядав Зіну в лорнет.

— Mais quelle charmante personne!1 — мимрив він стиха, мліючи від насолоди.

— Зіно, заграй нам що-небудь, або ні, краще заспівай! Як вона співає, князю! Вона, можна сказати, вір-туозка, справжня віртуозка! І якби ви знали, князю,— стиха говорила Марія Олександрівна, коли Зіна відійшла до рояля, ступаючи своєю повільною, плавною ходою, від якої мало не покоробило сердешного дідка,— якби ви знали, яка вона донька! Як вона вміє любити, яка ніжна зо мною! Які почуття, яке серце!

— Авжеж... почуття... І, знаєте, я одну тільки жінку знав, за все моє життя, з якою вона могла б порівнятися кра-со-ю,— перебив князь,

ковтаючи слинку.— Це покійна графиня Наїнська, вмерла років тридцять тому. Чу-до-ва була жінка, неопи-са-ної краси, потім іще за свого кухаря вийшла...

— За свого кухаря, князю!

— Авжеж, за свого кухаря... за француза, за кордоном. Вона йому за кор-до-ном графський титул доставила. Показний був собою і надзвичайно освічений, з маленькими такими ву-си-ка-ми.

— І... і... як же вони жили, князю?

— Авжеж, вони гарно жили. Втім, вони незабаром розійшлися. Він її обібрав і виїхав. За якийсь соус посварилися...

— Мамо, що мені грати? — спитала Зіна.

Але яке чарівне створіння! (франц.)

— Та ти краще заспівала б нам, Зіно. Як вона співає, князю! Ви любите музику?

— О так! Charmant, charmant! Я дуже люблю му-зи-ку. Я за кордоном із Бетховеном був знайомий.

— З Бетховеном! Уяви, Віно, князь був знайомий із Бетховеном! — кричить у захваті Марія Олександрівна.— Ой князю! Невже ви були знайомі з Бетховеном?

— Авжеж... Ми були з ним у друж-ніх відносинах. І завжди в нього ніс у табаці. Такий кумедний!

— Бетховен?

— Авжеж, Бетховен. Втім, може, це й не Бет-хо-вен, а якийсь інший ні-мець. Там дуже багато нім-ців... Проте я, здається, зби-ва-юсь.

— Що ж мені співати, мамо? — спитала Зіна.

— Ой Зіно! Заспівай той романс, в якому, пам'ятаєш, багато рицарського, де ще ця володарка замку та її трубадур... Ой князю! Як я люблю все це рицарське! Ці замки, замки!.. Це середньовічне життя! Ці трубадури, герольди, турніри... Я акомпануватиму тобі, Зіно. Пересядьте сюди, князю, ближче! Ой ці замки, замки!..

— Авжеж... замки. Я теж люблю зам-ки,— мурмоче князь у захваті, впиваючись у Зіну єдиним своїм оком.— Але... боже мій! — вигукує він.— Це романс!.. Але... я знаю цей ро-манс! Я давно вже чув цей романс... Це так багато мені на-га-ду-є... Ой боже мій!

Я не берусь описувати, що сталося з князем, як заспівала Зіна. Співала вона старовинний французький романс, що був колись у великій моді. Зіна співала його прекрасно. її чистий, звучний контральто проникав до серця. її прегарне обличчя, чудові очі, її точені дивні пальчики, котрими вона перегортала ноти, її волосся, густе, чорне, блискуче, хвилюючі груди, вся постать її, горда, прекрасна, благородна, — все це зачарувало бідного дідка зовсім. Він не відривав від неї очей, коли вона співала, він заходився від хвилювання. Його старече серце, підігріте шампанським, музикою й воскрес-лими спогадами (а в кого нема улюблених спогадів?), стукало чимраз частіше, як давно вже не билося воно... Він ладен був упасти навколішки перед Зіною і мало не плакав, коли вона скінчила.

— О та charmante enfant,1 — скрикнув він, цілуючи її пальчики.— Vous те ravissez !2 Я тепер, тепер тіль-ки згадав... Але... але... о та charmante enfant!..

1 моя чарівна дитино! (франц.)

2 Ви мене захоплюєте! (франц.)

І князь навіть не міг докінчити.

Марія Олександрівна відчула, що настала її хвилина.

— Навіщо ж ви занапащаєте себе, князю? — вигукнула вона урочисто.— Стільки почуття, стільки життєвої сили, стільки багатств душевних, і усамітнитися на все життя! Втекти від людей, від друзів! Але це непростимо! Одумайтеся, князю! Гляньте на життя, так би мовити, ясним оком! Викличте із серця свого спогади минулого — спогади золотої вашої молодості, золотих, безтурботних днів, воскресіть їх, воскресіть себе! Почніть знову жити в товаристві серед людей! Поїдьте за кордон, до Італії, до Іспанії — до Іспанії, князю!.І Вам треба керівника, серце, яке б любило, поважало вас, вам співчувало? Але у вас є друзі! Покличте їх, гукніть їх, і вони прибіжать юрбами! Я перша кину все й прибіжу на ваш виклик. Я пам'ятаю нашу дружбу, князю; я кину чоловіка й піду за вами... І навіть, якби я була ще молодша, якби я була така ж гарна й прекрасна, як донька моя, я б стала вашою супутницею, подругою, дружиною вашою, коли б ви того схотіли!

— І я певен, що ви були une charmante personne свого ча-су,— промовив князь, сякаючись у хустку. Очі його були омочені слізьми.

— Ми живемо в наших дітях, князю,— з високим почуттям відповіла Марія Олександрівна.— В мене теж є свій ангел-хранитель! І це вона, моя донька, подруга моїх думок, мого серця, князю! Вона відхилила вже сім освідчень, не бажаючи розлучатися зо мною.

— Отже, вона з вами поїде, коли ви су-про-воджу-ва-ти-мете мене за кордон? У такому разі я неодмінно поїду за кордон,— скрикнув князь запалюючись.— Не-од-мінно поїду! І якби я міг тішити себе на-ді-єю... Але вона чарівна, ча-рів-на дитина! О та charmante еп-fant!..— І князь

знову почав цілувати її руки. Сердешний, йому хотілося стати перед нею навколішки.

— Але... але, князю, ви кажете: чи можете тішити себе надією? — підхопила Марія Олександрівна, відчувши новий приплив красномовства.— Але ви чудні, князю! Невже ви вважаєте себе вже недостойним уваги жінок? Не молодість становить красу. Згадайте, що ви, так би мовити, уламок аристократії! Ви представник найвитонченіших, найсправжнісіньких рицарських почуттів і... манер! Хіба Марія не покохала Мазепи?

Я пам'ятаю, я читала, що Ло,зьон, цей чарівний маркіз двору Людовіка... я забула котрого,— вже на схилі літ, вже старий, полонив серце одної з найперших двірських красунь!.. І хто сказав вам, що ви старик? Хто навчив вас цього! Хіба люди, як ви,'старіють? Ви з таким багатством почуттів, думок, веселості, дотепності, життєвої сили, блискучих манер! Але з'явіться тепер десь за кордоном, на водах, з молодою дружиною, з такою ж красунею, як, скажімо, моя Зіна,— я не про неї кажу, я кажу тільки так, для порівняння,— і ви побачите, який колосальний буде ефект! Ви — уламок аристокра-ііїї, вона — красуня над красунями! Ви ведете її урочисто попід руку; вона співає в блискучому товаристві, ви, з свого боку, сиплете дотепи,— та всі води збіжаться дивитися на вас! Уся Європа закричить, бо всі газети, всі фейлетони на водах заговорять в один голос... Князю, князю! І ви кажете: чи можете ви тішити себе надією?

— Фейлетони... авжеж, авжеж!.. Це в газетах...— мимрить князь, не тямлячи й половини з базікання Марії Олександрівни й розкисаючи дедалі більше.— Але... ди-ти-но моя, якщо ви не вто-ми-ли-ся,— заспівайте ще раз той романс, який ви щойно співали!

— Ой князю! Але в неї є й інші романси, ще кращі... Пам'ятаєте, князю, L'hirondelle? 1 Ви, певно, чули?

— Еге, пам'ятаю... або, краще сказати, я за-був. Ні, ні, попередній ро-манс, той самий, який вона щойно спі-ва-ла! Я не хочу L'hirondelle! Я хочу той романс...— казав князь, благаючи, як дитина.

Зіна проспівала вдруге. Князь не міг утриматися й схилився перед нею навколішки. Він плакав.

— O ma belle châtelaine!2 — вигукував він своїм деренькучим від старості й хвилювання голосом.— O та charmante châtelaine!3 O люба дитино моя! Ви так багато на-га-да-ли мені... з того, що давно минуло... Я тоді думав, що все буде краще, ніж воно потім було. Я тоді співав дуети... з віконтесою... цей самий романс... а тепер... Я не знаю, що вже те-пер...

Усе це князь вимовив задихаючись і захлинаючись. Язик його помітно здерев'янів. Деяких слів майже зовсім

— ..

1 ластівк" (франц.).

2 моя прекрасна володарко1 (франц.)

3 моя чарівна володарко! (франц.)

не можна було розібрати. Видно було тільки, що він надзвичайно розчулився. Марія Олександрівна негайно підклала до жару вогню.

— Князю! Але ви, глядіть, закохаєтесь у мою Зіну! — скрикнула вона, відчувши, що хвилина була урочиста.

Князева відповідь перевищила її найбільші сподівання.

— Я божевільно закоханий у неї! — скрикнув дідок, весь раптом оживляючись, усе ще стоячи навколішки й весь тремтячи від хвилювання.— Я їй життя ладен віддати! І якби я тільки міг мати надію... Але підійміть мене, я тро-хи ос-лаб... Я... якби тільки міг мати надію запропонувати їй моє серце, то... я... вона б мені щодня співала ро-ман-си, а я б усе дивився на неї... все дивився... Ой боже мій!

— Князю, князю! Ви їй освідчуєтесь! Ви хочете її взяти в мене, мою Зіну! Мою любу, мого ангела, Зіну! Але я не пущу тебе, Зіно! Нехай вирвуть її з рук моїх, з рук матері!—Марія Олександрівна кинулась до дочки й міцно стисла її в обіймах, хоч відчувала, що її досить сильно відштовхували. Матінка трохи переборщувала. Зіна відчувала це всією істотою своєю і з невимовною відразою дивилася на всю комедію. Однак вона мовчала, а це — все, що було потрібне Марії Олександрівні.

— Вона дев'ять разів відмовляла, щоб тільки не розлучатися із своєю матір'ю! — кричала вона.— Але тепер — моє серце передчуває розлуку. Ось недавно ще я помітила, що вона так дивилася на вас... Ви вразили її своїм аристократизмом, князю, цією витонченістю!.. О! ви розлучите нас; я це передчуваю!..

— Я пал-ко ко-ха-ю її! — промимрив князь, усе ще тремтячи, як осиковий листок.

— Отже, ти покидаєш матір свою! — вигукнула Марія Олександрівна, ще раз кидаючись на шию дочці.

Зіна квапилася скінчити важку сцену. Вона мовчки простягла князеві свою прекрасну руку і навіть змусила себе усміхнутися. Князь з побожністю прийняв цю ручку і вкрив її поцілунками.

— Я тільки тепер по-чи-наю жити,— мимрив він, захлинаючись від захвату.

— Зіно! — урочисто промовила Марія Олександрівна.— Подивись на цю людину! Це найчесніша, найблагородніша людина з усіх, кого я знаю! Це рицар середніх віків! Але вона це знає, князю; вона знає, на горе моєму серцю... О! навіщо ви приїхали! Я передаю вам мій скарб, мого ангела. Бережіть її, князю! Вас благає мати, і яка мати осудить мене за мою скорботу!

— Мамо, годі! — прошепотіла Зіна.

— Ви обороните її від образи, князю? Ваша шпага блисне в очі наклепникові або зухвальцеві, котрий насміє образити мою Зіну?

— Годі, мамо, або я...

— Авжеж, блисне,— мимрив князь.— Я тільки тепер починаю жити... Я хочу, Щоб зараз же, сю хвилину, було весілля... я... Я хочу послати зараз же до Ду-ха-но-ва. Там у мене бриль-ян-ти. Я їх хочу покласти до її ніг...

— Який запал! Який захват! Яке благородство почуттів! — вигукнула Марія Олександрівна.— І ви могли, князю, ви могли губити себе, усамітнюючись? Я тисячу разів це казатиму! Я аж не тямлюся, коли згадаю про цю пекельну...

— Що ж мені ро-бити, я так бо-явся! — мимрив князь, пхинькаючи й розчулившись.— Вони мене до бо-же-віль-ні завдати хо-ті-ли... Я й перелякався.

— До божевільні! О нелюди! О жорстокі люди!

0 нице підступство! Князю, я це чула! Але це божевілля з боку тих людей! Та за віщо ж, за віщо?!

— А я й сам не знаю, за віщо! — відповів дідок, сідаючи на крісло від кволості.— Я, знаєте, на балу був

1 якийсь анекдот роз-повів, а їм не спо-до-ба-лось. Ну й вийшла історія!

— Невже тільки за це, князю?

— Ні. Я ще по-тім у карти грав, з князем Петром Дементійовичем, і без шести зо-став-ся. В мене було два ко-ро-лі та три дами... або, краще сказати, три дами й два ко-ро-лі... Ні! один ко-ро-ль! А потім уже були й да-ми...

— І за це? За це! О пекельна нелюдськість! Ви плачете, князю! Але тепер цього не буде! Тепер я буду біля вас, мій князю; я не розлучуся з Зіною, і подивимось, як вони наважаться мовити слово!.. І навіть, знаєте, князю, ваш шлюб уразить їх. Він присоромить їх! Вони побачать, що ви ще здатні... тобто вони зрозуміють, що не віддалася б за божевільного така красуня! Тепер ви гордо можете піднести голову. Ви дивитиметеся їм просто в обличчя...

— Авжеж, я дивитимусь їм про-сто в об-лич-чя,— промимрив князь, заплющуючи очі.

"Але ж він зовсім розкис,— подумала Марія Олександрівна.— Тільки слова марнувати!"

— Князю, ви стривожені, я бачу це; вам неодмінно треба заспокоїтися, перепочити від цього хвилювання,— сказала вона, по-матерньому схиляючись до нього.

— Так, я б хотів трош-ки по-ле-жа-ти,— мовив він.

— Авжеж, авжеж! Заспокойтеся, князю! Ці хвилювання... Стійте, я сама проведу вас... Я покладу вас сама, кЬли треба.— Чого ви так дивитесь на цей портрет, князю? Це портрет моєї матері — цього ангела, а не жінки! О, чому її нема тепер між нами! Це була праведниця! князю, праведниця! Інакше я не називаю її!

— Пра-вед-ни-ця? C'est joli...1 В мене теж була мати... princesse... і — уявіть — не-зви-чай-но повна була жін-ка... Втім, я не це хотів сказати... Я тро-хи ослаб. Adieu, ma charmante enfant!.. Я з на-со-ло-дою... я сьогодні... завтра... Ну, та однаково! Au revoir, au revoir! — Тут він хотів зробити ручкою, але посковзнувся й мало не впав на порозі.

— Обережніше, князю! Обіпріться на мою руку,— кричала Марія Олександрівна.

— Charmant, charmant! — мимрив він виходячи.— Я тепер тільки по-чи-на-ю жити...

Зіна лишилася сама. Невимовний тягар гнітив її душу, її нудило від огиди. Вона ладна була зневажати себе. Щоки її горіли. Стиснувши руки, зціпивши зуби, похиливши голову, стояла вона, не рухаючись з місця. Сльози сорому покотилися з очей її... В цю хвилину відчинилися двері і Мозгляков убіг до кімнати.

РОЗДІЛ IX

Він чув усе, все!

Він справді не ввійшов, а вбіг, блідий від хвилювання й люті. Зіна дивилася на-нього зачудовано.

— Отак-то ви! — скрикнув він задихаючись.— Нарешті я дізнався, хто ви така!

— Хто я така! — повторила Зіна, дивлячись^ на

і Це добре [франц).

нього, як на божевільного, і раптом очі її заблисли гнівом.

— Як сміли ви так говорити до мене! — скрикнула вона, підступаючи до нього. і

— Я чув усе! — мовив Мозгл'яков урочисто, але якось мимохіть відступив крок назад.

— Ви чули? Ви підслухували? — сказала Зіна, з презирством дивлячись на нього.

— Так! Я підслухував! Так, я зважився на підлоту, та зате я дізнався, що ви най... Я навіть не знаю, як і висловитися, щоб сказати вам... яка ви тепер виходите! — відповів він, дедалі більше торопіючи під поглядом Зіни.

— А хоч би й чули, в чому ж ви можете звинуватити мене? Яке право ви маєте винуватити мене? Яке право ви маєте так зухвало розмовляти зо мною?

— Я? Я яке маю право? І ви можете це питати? Ви виходите за князя, а я не маю жодного права!.. Та ви мені слово подали, ось що!

— Коли?

— Як коли?

— Та ще сьогодні вранці, коли ви приставали до мене, я рішуче відповіла, що не можу сказати нічого певного.

— Однак ви не прогнали мене, ви не відмовили мені зовсім; отже, ви затримували мене про запас! Отже, ви зваблювали мене.

На обличчі роздратованої Зіни з'явилося болісне відчуття, наче від гострого, пронизливого внутрішнього болю; але вона перемогла своє почуття.

— Якщо я вас не проганяла,— відповіла вона ясно й спроквола, хоч у голосі її чулося ледве помітне тремтіння,— то єдино з жалю. Ви самі благали мене потривати, не казати вам "ні", але розглядіти вас ближче й "тоді,— сказали ви,— тоді, як ви впевнитесь, що я людина благородна, може, ви мені не відмовите". Це були ваші власні слова на самому початку ваших домагань. Ви не можете від них відмогтися! Ви насмілилися сказати мені тепер, що я вас зваблювала. Але ви самі помітили мою відразу, коли я побачилася з вами сьогодні, двома тижнями раніше, ніж ви обіцяли, і цієї відрази я не приховала перед вами, навпаки, я її виявила. Ви це самі помітили, бо самі питали мене: чи не серджусь я за те, що ви раніше приїхали? Знайте, що того не зваблюють, перед ким не можуть і не хочуть

приховати своєї до нього відрази. Ви насмілились вимовити, що я берегла вас про запас. На це відповім вам, що я міркувала про вас так: "Якщо він і не обдарований розумом, дуже великим, то все ж може бути людиною доброю, і тому можна вийти за нього". Але тепер, коли я упевнилась, на моє щастя, що ви дурень, та ще й лихий дурень,— мені лишається тільки побажати вам повного щастя й щасливої дороги. Прощайте!

Сказавши це, Зіна відвернулася від нього й повагом пішла з кімнати.

Мозгляков, здогадавшись, що все втрачено, закипів з люті.

— А! То я дурень,— горлав він,— то я тепер уже дурень! Добре! Прощайте! Та перше ніж поїду, всьому місту розкажу, як ви з матінкою обшахрували князя, напоївши його доп'яну! Всім розкажу! Знатимете Мозг-лякова.

Зіна здригнулась і стала була, щоб відповісти, та, подумавши з хвилину, тільки презирливо знизала плечима й зачинила за собою двері.

В цю мить на порозі показалась Марія Олександрівна. Вона чула вигук Мозглякова, вмить здогадалась, у чому річ, і здригнулася від жаху. Мозгляков іще не поїхав, Мозгляков біля князя, Мозгляков роздзвонить по місту, а таємниця, бодай на короткий час, була конче потрібна! В Марії Олександрівни були свої розрахунки. Вона миттю зміркувала всі обставини, і план укоськання Мозглякова був готовий.

— Що з вами, mon ami? — мовила вона, підходячи до нього й дружньо простягаючи йому свою руку.

— Як: топ ami! — крикнув він осатаніло.— Після того, що ви накоїли, та ще: топ ami. Морген-фрі, шановна добродійко! І ви гадаєте, що обдурите мене ще раз?

— Мені шкода, мені дуже шкода, що бачу вас у такому дивному настрої, Павле Олександровичу. Які вирази! Ви навіть не стримуєте слів ваших перед дамою.

-т— Перед дамою! Ви... ви все, що хочете, а не дама! — скрикнув Мозгляков. Не знаю, що саме хотілось йому висловити своїм вигуком, та, певно, щось дуже громове.

Марія Олександрівна лагідно подивилася йому в обличчя.

— Сядьте! — сумно мовила вона, показуючи йому на крісло, де чверть години тому покоївся князь.

— Але послухайте, нарешті, Маріє Олександрівно! — скрикнув спантеличений Мозгляков.— Ви дивитесь на мене так, ніби ви зс-всім не винні, а ніби я ж винен перед вами! Це ж неможливо!.. Такий тон!.. Це ж, нарешті, перевершує міру людського терпіння... Знаєте ви це?

— Друже мій! — відповіла Марія Олександрівна.— Ви дозволите мені все ще називати вас цим ім'ям, бо в вас нема кращого друга, ніж я; друже мій! Ви страждаєте, ви змучені, ви уражені в саме серце — і тому не дивно, що ви говорите до мене в такому тоні. Але я зважуюсь відкрити вам усе, все моє серце, тим паче, що я сама себе почуваю трохи винною перед вами. Сідайте ж, поговоримо.

Голос Марії Олександрівни був болісно лагідний. На • обличчі відбивалося страждання. Зачудований Мозгляков сів біля неї в крісло.

— Ви підслухували? — вела вона, докірливо дивлячись йому в обличчя.

— Так, я підслухував! Ще б пак не підслухувати; от би йолоп був! Принаймні дізнався про все, що ви проти мене затіваєте,— грубо відповів Мозглякс-в, підбадьорюючи й піддрочуючи себе власним гнівом.

— І ви, і ви, з вашим вихованням, з вашими правилами, могли зважитися на такий учинок? О боже мій!

Мозгляков аж із стільця схопився.

— Але, Маріє Олександрівно! — скрикнув він.— Це, нарешті, нестерпно слухати! Згадайте, на що ви зважились, із вашими правилами, а тоді судіть інших!

— Іще запитання,— сказала вона, не відповідаючи на його питання, — хто вас нарадив підслухувати, хто розказав, хто тут шпигував? Ось що я хочу знати.

— Ну вже вибачайте, —цього не скажу.

— Гаразд. Я сама довідаюсь. Я сказала, Поль, що я перед вами винна. Але коли ви розберете все, всі обставини, то побачите, що коли я й винна, то єдино тим, що вам же бажала якнайбільше добра.

— Мені? Добра? Це вже казна-що! Запевняю вас, що більше не піддурите! Не такий удався!

І він повернувся в кріслі так, що воно затріщало.

— Прошу, мій друже, будьте спокійніші, якщо можете. Вислухайте мене уважно, і ви самі з усім погодитесь. По-перше, я хотіла негайно пояснити вам усе, все, і вйїїдізналися б від мене про всю справу до найменших подробиць, не принижуючи себе підслухуванням. Якщо ж не поговорила з вами загодя, тоді ще, то єдино тому, що вся справа була ще в проекті. Вона могла й не здійснитися. Бачите: я з вами цілком відверта. По-друге, не винуватьте дочки моєї. Вона вас шалено кохає, і мені треба було докласти неймовірних зусиль, щоб відвернути її від вас та схилити її прийняти освідчення князя.

— Я щойно мав приємність чути цілковитий доказ цього шаленого кохання,— іронічно промовив Мозгляков.

— Добре. А ви як з нею розмовляли? Чи так має говорити закоханий? Чи так говорить, нарешті, людина хорошого тону? Ви образили й роздратували її.

— Ну, не до тону тепер, Маріє Олександрівно! А недавно, коли ви обидві робили мені такі солодкі міни, я поїхав з князем, а ви давай мене на зуби брати! Ви гудили мене,— ось що я вам кажу! Я це все знаю, все!

— І, певно, з того самого брудного джерела? — зауважила Марія Олександрівна, презирливо усміхаючись.— Так, Павле Олександровичу, я гудила вас, я наговорила на вас і, признаюсь, чимало билася. Та вже саме те, що я змушена була гудити вас перед нею, навіть обмовляти вас,— саме це вже доводить, як важко було мені вирвати в неї згоду покинути вас! Недалекоглядна людино! Якби вона не кохала вас, чи треба б було мені вас гудити, малювати вас у смішному, недостойному вигляді, вдаватися до таких крайніх засобів? Та ви ще не знаєте всього! Я мусила застосувати владу матері, щоб вирвати вас із її серця, і, після неймовірних зусиль, досягла тільки зовнішньої згоди. Якщо ви тепер нас підслухували, то мусили ж помітити, що вона жодним словом, жодним жестом не підтримала мене перед князем. За всю цю сцену вона й слова майже не мовила; співала, як автомат. Уся її душа нила в тузі, і я, з жалю до неї, вивела, нарешті, звідси князя. Я певна, що вона плакала, лишившись сама. Увійшовши сюди, ви мусили помітити її сльози...

Мозгляков справді згадав, що, вбігши до кімнати, він побачив Зіну в сльозах.

— Але ви, ви, за віщо ви були проти мене, Маріє Олександрівно? — скрикнув він.— За віщо ви гудили мене, обмовляли мене, в чому самі зізнаєтесь тепер?

— А, це інша річ! От якби ви спочатку розсудливо питали, то давно б дістали відповідь. Так, ваша правда! Все це зробила я, і сама я. Зіни не втручайте сюди.

Навіщо" й зробила? Відповідаю: по-перше, для Зіни. Князь багатий, знатний, має зв'язки, і, вийшовши за нього, Зіна зробить блискучу іпартію. Якщо він, врешті, і вмре,— може, навіть скоро, бо всі ми більш-

менш смертні, тоді Зіна — молода вдова,1 княгиня, у вищому товаристві і, можливо, дуже багата. Тоді вона може віддатися за кого хоче, може зробити багатющу партію. Але, звісно, вийде вона за того, кого кохає, за того, кого кохала перше, чиє серце розшматувала, вийшовши за князя. Саме вже каяття змусило б її спокутувати свою провину перед тим, кого перше кохала.

— Гм! — промимрив Мозгляков, задумано дивлячись на свої чоботи.

— По-друге,— і про це я згадаю тільки коротко,— вела Марія Олександрівна,— бо ви цього, може, навіть і не зрозумієте. Ви читаєте вашого Шекспіра, черпаєте з нього всі свої високі почуття, а насправді ви хоч і дуже добрі, але ще надто молоді,— а я мати, Павле Олександровичу! Слухайте ж: я видаю Зіну за князя почасти й для самого князя, бо хочу врятувати його цим шлюбом. Я й перше любила цього благородного, цього предоброго, цього по-рицарському чесного старика. Ми були друзі. Він нещасний у пазурах цієї пекельної жінки. Вона доведе його до могили. Бог бачить, що я схилила Зіну на шлюб із ним, єдино виставивши перед нею всю святість її подвигу самовіддання. Вона захопилась благородством почуттів, привабливістю подвигу. В ній самій є щось рицарське. Я змалювала їй, як діло високохристиянське, бути опорою, утіхою, другом, дитиною, красунею, ідолом того, кому, може, лишається жити один рік. Не гидка жінка, не страх, не сум оточували б його в останні дні його життя, а світло, дружба, любов. Раєм здалися б йому ці останні згасаючі дні! Де ж тут егоїзм,— скажіть, будь ласка? Це швидше подвиг сестри-жалібниці, а не егоїзм!

— То ви... то ви зробили це тільки для князя, для подвигу сестри-жалібниці? — глузливо промимрив Мозгляков.

— Розумію й це запитання, Павле Олександровичу; воно досить ясне. Ви, може, гадаєте, що тут по-єзуїт-ському сплетено вигоду князя з власними вигодами? Що ж? Може, в голові моїй і були ці розрахунки, тільки не єзуїтські, а мимовільні. Знаю, що ви дивуєтесь •(айбму

відвертому зізнанню, але про одне прошу вас, Павле Олександровичу: не втручайте в цю справу Зіни!

Вона чиста, як голубка: вона не розраховує; вона тільки вміє любити, — мила дитина моя! Якщо хто й розраховував, то це я, і я сама! Але, по-перше, суворо спитайте своє сумління і скажіть: хто не розраховував би на моєму місці за таких обставин? Ми розраховуємо наші вигоди навіть у найвеликодушніших, навіть у най-безкорисливіших справах наших, розраховуємо непомітно, мимохіть! Звичайно, майже всі себе ж дурять, впевняють себе самих, що діють з самого благородства. Я не хочу себе дурити: я зізнаюсь, що, попри все благородство моїх цілей, я розраховувала. Але спитайте, чи для себе я розраховую? Мені вже нічого не треба, Павле Олександровичу! Я віджила свій вік. Я розраховувала для неї, для мого ангела, для моєї дитини, і — яка мати може звинуватити мене в такому разі?

Сльози заблищали в очах Марії Олександрівни. Павло Олександрович зачудовано слухав цю відверту сповідь і непорозуміло кліпав очима.

— Авжеж, яка мати...— промовив він нарешті.— Ви добре співаєте, Маріє Олександрівно, але... але ви ж слово мені дали! Ви подавали й мені надію... Яково ж мені? Подумайте! Тепер же я, знаєте, з яким носом?

— Та невже ви гадаєте, що я про вас не подумала, mon cher Paul! Навпаки, в усіх цих розрахунках була така величезна вигода для вас, що головним чином вона й спонукала мене здійснити весь цей захід.

— Моя вигода! — скрикнув Мозгляков, цим разом зовсім ошелешений.— Це ж то як?

— Боже мій! Невже" ж можна бути такою мірою простим і недалекоглядним! — скрикнула Марія Олександрівна, зводячи очі до неба.— О молодість! молодість! Ось що значить зануритися в цього

Шекспіра, мріяти, уявляти, що ми живемо,— живучи чужим розумом і чужими думками! Ви питаєте, добрий мій Павле Олександровичу, яка тут ваша вигода? Щоб ясніше було, дозвольте мені зробити один відступ: Зіна вас кохає — це безперечно! Але я помітила, що, попри все її очевидне кохання, в ній криється якась недовірливість до вас, до ваших добрих почуттів, до ваших нахилів. Я помітила, що часом вона, мовби умисне, стримує себе й холодна з вами — плід роздумів і недовірливості. Чи не помітили ви цього самі, Павле Олександровичу?

— По-мі-чав; і навіть сьогодні... Однак що ж вщ хочете сказати, Маріє Олександрівно?

— От бачите, ви самі помітили це. Отже, я не помилилась. У ній саме є якась дивна недовірливість до тривкості ваших добрих нахилів. Я мати — і чи ж мені не вгадати серця моєї дитини? Уявіть же тепер, що замість убігти до кімнати з докорами, ба навіть з лайкою, роздратувати, скривдити! образити її, чисту, прекрасну, горду, і тим мимохіть (зміцнити її підозри щодо ваших негарних нахилів,— уявіть, що ви сприйняли б цю звістку лагідно, з слізьми жалю, чи й навіть розпачу, але й з високим благородством душі...

— Гм!..

— Ні, не перебивайте мене, Павле Олександровичу. Я хочу змалювати вам усю Картину, яка вразить вашу уяву. Уявіть, що ви прийшли до неї й кажете: "Зінаїдо! Я кохаю тебе над життя моє, але фамільні причини розлучають нас. Я розумію ці причини. Вони — задля твого ж щастя, і я вже не смію повставати проти них. Зінаїдо! Я прощаю тебе. Будь щаслива, якщо можеш!" І тут би ви затопили у ній погляд, погляд заколюваного агнця, якщо можна так висловитися,— уявіть усе це і подумайте, який ефект справили б ці слова на її серце!

— Так, Маріє Олександрівно, припустімо, це все так; я це все розумію... Але що ж,— я б сказав, а все-таки пішов би без нічого...

— Ні, ні, ні, мій друже! Не перебивайте мене! Я неодмінно хочу змалювати всю картину, з усіма наслідками, щоб благородно вразити вас. Уявіть же, що ви стрічаєтеся з нею потім, через якийсь час, у вищому товаристві; стрічаєтесь десь на балі, при блискучому освітленні, при чарівній музиці, серед розкішних жінок, і, серед усього цього свята, ви, самотній, сумний, задуманий, блідий, спершись десь на колону (але так, що вас видно), стежите за нею у вирі балу. Вона танцює. Біля вас ллються чарівні звуки Штрауса, сиплються дотепи вищого товариства — а ви самотній, блідий і вбитий вашою пристрастю! Що тоді буде з Зінаїдою, подумайте? Якими очима дивитиметься вона на вас? "І я,— сягне їй думка до голови,— я сумнівалася в цій людині, що пожертвувала мені всім, усім і розшматувала для мене своє серце!" Зрозуміло, колишнє кохання воскресло б у ній з нестримною силою!

Марія Олександрівна зупинилась перевести дух. Мозгляков повернувся в кріслі з такою силою, що воно ще раз затріщало. Марія Олександрівна вела далі.

— Ради здоров'я князя Зіна їде за кордон, до Італії, до Іспанії,— до Іспанії, де мирти, лимони, де блакитне небо, де Гвадалквівір,— де країна кохання, де не можна жити й не кохати; де троянди й цілунки, так би мовити, носяться в повітрі! Ви їдете туди ж, за нею; ви жертвуєте службою, зв'язками, всім! Там починається ваше кохання з нестримною силою; кохання, молодість, Іспанія,— боже мій! Звичайно, ваше кохання цнотливе, святе; та, врешті, ви знемагаєте, дивлячись одне на одного. Ви мене розумієте, топ аті Знайдуться, звісно, ниці, підступні люди, недолюдки, які запевнятимуть, що зовсім не родинне почуття до страдника-старика потягло вас за кордон. Я умисне назвала ваше кохання цнотливим, бо ці люди, чого доброго, нададуть йому зовсім іншого значення. Але я мати, Павле Олександровичу, і чи ж я навчатиму вас поганого!.. Звісно, князь неспроможний буде дивитися за вами обома, та — яке кому діло! Хіба можна на цьому спирати такий мерзенний наклеп? Нарешті, він умирає, благословляючи долю свою. Скажіть: за кого ж вийде Зіна, як не за вас? Ви такий далекий родич князеві, що перешкод до шлюбу не може бути жодних. Ви берете її,

молоду, багату, знатну,— і коли ж саме? — тоді, як шлюбом з нею могли б пишатися найзнатніші з вельмож! Через неї ви стаєте своїм у найвищому колі суспільства; через неї ви дістаєте враз значну посаду, вбираєтесь у чини. Тепер у вас півтораста душ, а тоді ви багаті; князь улаштує все у своїй духівниці; я берусь за це. І, нарешті, головне, вона вже цілком упевнена в вас, у вашому серці, в ваших почуттях, і ви раптом стаєте для неї героєм доброчесності й самовіддання!.. І ви, і ви питаєте після цього, в чому ваша вигода? Та треба ж, врешті, бути сліпим, щоб не помічати, щоб не зрозуміти, щоб не розрахувати цієї вигоди, коли вона стоїть на два кроки перед вами, дивиться на вас, усміхається вам, а сама каже: "Це я, твоя вигода!" Павле Олександровичу, схаменіться!

— Маріє Олександрівно! — скрикнув Мозгляков надзвичайно схвильований.— Тепер я все зрозумів! Я повівся грубо, нице й підло!

Він скочив з стільця і вхопив себе за волосся.

— І не розважно,— додала Марія Олександрівна,— головне: не розважно!

— Я вислюк, Маріє Олександрівно! — скрикнув^ він майже в розпачі. — Тепер усе загинуло, бо я шалено кохаю її!

— Може, й не все загинуло,— промовила пані Мо-скальова тихо, ніби щось обмірковуючи.

— О, коли б це було можливо! Допоможіть! Навчіть! Порятуйте! і

І Мозгляков заплакав. 1

— Друже мій! — з жалістю мовила Марія Олександрівна, подаючи йому руку.— Ви це зробили від зайвої гарячки, від кипіння пристрасті,

отже, від кохання ж до неї! Ви були в розпачі, ви не тямили себе! Мусить же вона зрозуміти це все...

— Я шалено кохаю її і всім готовий пожертвувати для неї! — кричав Мозгляков.

— Слухайте, я виправдаю вас перед нею...

— Маріє Олександрівно!

— Так, я беруся за це! Я зведу вас. Ви висловите їй усе, все, як я вам допіру казала!

— О боже! Які ви добрі, Маріє Олександрівно!.. Але... чи не можна це зробити зараз!

— Воронь боже! О, які ви недосвідчені, друже мій! Вона така горда! Вона сприйме це як нову грубість, як нахабство! Завтра ж я влаштую все, а тепер — ідіть кудись, хоч до того купця... Увечері, коли хочете, приходьте; тільки я б вам не радила!

— Іду, йду! Боже мій! Ви мене воскрешаєте! Але ще одне запитання: ну, а як князь не так скоро вмре?

— Ой боже мій, які ви наївні, mon cher Paul. Навпаки, нам треба благати бога, щоб він здоровий був. Треба всім серцем бажати довгих днів цьому милому, цьому доброму, цьому по-рицарськи чесному дідусеві! Я перша з слізьми і день і ніч молитимусь за щастя моєї доньки. Та ба! Здається, здоров'я князя ненадійне! До того ж тепер доведеться відвідати столицю, вивозити Зіну в світ. Боюсь, ох, боюсь, щоб це зовсім не доконало його! Та — будемо молитися, cher Paul, а решта — в руці божій!.. Ви вже йдете! Благословляю вас, mon ami! Надійтеся, терпіть, мужайтеся, головне — му-жайтеся! Я ніколи не сумнівалась у благородстві почуттів ваших...

Вона міцно потисла йому руку, і Мозгляков навшпиньки вийшов із кімнати.

— Ну, випровадила одного дурня! — мовила вона з тріумфом.— Лишилися інші...

Двері відчинились, і ввійшла Зіна. Вона була бліді-ша,°ніж завжди. Очі її блискотіли.

— Мамо! — сказала вона.— Кінчайте мерщій, або я не витерплю! Все це така брудота й підлість, що я лад* на тікати з дому. Не мучте ж мене, не дратуйте мене! Мене нудить, чуєте: мене нудить від усього цього бруду!

— Зіно! Що з тобою, мій ангеле? Ти... ти підслухувала! — скрикнула Марія Олександрівна, пильно й занепокоєно вдивляючись у Зіну.

— Так, підслухувала. Чи не хочете ви соромити мене, як цього дурня? Слухайте, присягаюся вам, що коли ви ще мучитимете мене й призначатимете мені різні ниці ролі в цій ницій комедії, то я кину все й покінчу хвсе враз. Годі вже того, що я зважилась на головну ницість! Але... я не знала себе! Я задихнусь'від цього смороду! — І вона вийшла, грюкнувши дверима.

Марія Олександрівна пильно подивилася їй услід і замислилась.

— Поспішати, поспішати! — скрикнула вона стрепенувшись.— У ній головна біда, головна небезпека, і якщо всі ці мерзотники нам не дадуть спокою, роздзвонять по місту,— що вже, мабуть, і зроблено,— то все пропало! Вона не витримає всього цього шарварку й відмовиться. За всяку ціну і негайно треба вивезти князя в село! Злітаю спершу сама, витягну мого бевдзя й привезу сюди. Повинен же він хоч на щось, врешті, придатися! А там той виспиться — і рушимо! — Вона подзвонила.

— Що ж коні? — спитала вона слугу, який увійшов.

— Давно готові,— відповів лакей.

Коней було замовлено тієї хвилини, коли Марія Олександрівна вела нагору князя.

Вона вбралася, але перше забігла до Зіни, щоб повідомити їй, у головних рисах, своє рішення та деякі інструкції. Але Зіна не могла її слухати. Вона лежала на постелі, обличчям у подушках; вона обливалася слізьми й рвала своє довге, чудове волосся своїми білими руками, голими по лікті. Зрідка здригалася вона, мовби всю "її в одну мить обливало холодом. Марія Олександрівна почала була казати, але Зіна не підвела навіть і голови.

Постоявши якийсь час над нею, Марія Олександрівна вийшла збентежена і, щоб винагородити себе з іншого боку, сіла в карету й звеліла гнати-щодуху.

"Погано те, що Зіна підслухувала! — думала вона, сидячи в кареті.— Я умовила Мозглякова майже тими самими словами, що й її. Вона горда і, може, об^Шги-лась... Гм! Але головне, головне встигнути все улащтувати, доки не пронюхали! Лихо! Ну, що як на гріх мого дурня нема дома!.."

І від самої цієї думки її охопив шал, що не віщував нічого щасливого Афанасієві (Матвійовичу; вона ворочалась на своєму місці з нетерплячки. Коні мчали її навзаводи, і

РОЗДІЛ X

Карета летіла. Ми сказали вже, що в голові Марії Олександрівни ще вранці, тоді коли вона ганялася за князем по місту, блиснула геніальна думка. Про цю думку ми обіцяли згадати на своєму місці. Та читач уже

знає її. Ця думка була: своєю чергою конфіскувати князя й якнайшвидше вивезти його до приміського села, де безтурботно процвітав блаженний Афанасій Матвійович. Не потаїмо, що Марію Олександрівну дедалі більше охоплювало якесь незрозуміле занепокоєння. Це буває навіть із справжніми героями, саме тоді, коли вони досягають мети. Якийсь інстинкт підказує їй, що небезпечно лишатися в Мордасові. "А вже коли в селі,— міркувала вона,— то тут хоч усе місто ставай шкереберть!" Звісно, і в селі не можна було гаяти часу. Усе могло статися, все, рішуче все, хоч ми, звичайно, не віримо чуткам, що їх згодом поширили про мою героїню її злобителі, буцім вона тієї хвилини боялася навіть поліції. Одно слово, вона бачила, що треба якнайшвидше повінчати Зіну з князем. А засоби були напохваті. Повінчати міг дома й сільський священик. Можна було повінчати навіть позавтра; в крайньому ж разі навіть і завтра. Бували ж весілля, що їх оборудували за дві години! Князеві змалювати цю квапливість, цю відсутність усяких свят, заручин, дівич-вечорів як неодмінне comme il faut; навіяти йому думку, що це буде пристойніше, грандіозніше. Нарешті можна було все подати як романтичну пригоду і тим зачепити найчутливішу струну в князевім серці. В крайньому разі можна навіть і напоїти його або, ще краще, тримати його постійно п'яним. А далі, хоч би що сталося, Зіна буде все-таки княгинею! Якщо ж не минеться потім без скандалу, от хоч у Петербурзі чи в Москві, де в князя були родичі, то й тут була своя утіха. По-перше, все це ще не "зараз, а по-друге, Марія Олександрівна вірила, що у вищому товаристві майже ніколи не минається без

скандалу, особливо в справах весільних; що це навіть у тоні, хоч скандали вищого товариства, як вона собі уявляла, мали бути завжди якісь особливі, грандіозні, щось на зразок Монте-Крісто або "Mémoires du Diable" 1. Що, нарешті, нехай тільки покажеться у вищому товаристві Зіна, а матінка підтримає її, то всі, рішуче всі, будуть ту ж хвилину подолані і що ніхто з усіх цих графинь та княгинь неспроможний буде витримати тієї мордасовської нагінки, якої здатна завдати їм сама Матвія Олександрівна, усім разом чи поодинці. Внаслідок усіх цих міркувань Марія Олександрівна й летіла тепер до свого маєтку по Афанасія Матвійовича, котрий, за її розрахунком, мав бути тепер конче

потрібний. Справді: везти князя в село значило везти його до Афанасія Матвійовича, з котрим князь, може, й не схотів би знайомитися. Коли ж Афанасій Матвійович запросить, тоді справа набирала зовсім іншого вигляду. До того ж поява літнього й сановитого батька родини, в білій краватці й у фраку, з капелюхом у руці, який умисне приїхав із далеких країн на першу чутку про князя, могла справити надзвичайно приємний ефект, могла навіть полестити самолюбству князя. Від такого наполегливого й парадного запрошення важко й відмовитися,— думала Марія Олександрівна. Нарешті, карета пролетіла три версти, і кучер Софрон осадив своїх коней перед під'їздом довгої, одноповерхової, дерев'яної будівлі, старезної й почорнілої від часу, з довгим рядом вікон, обставленої зусебіч старими липами. Це був сільський дім і літня резиденція Марії Олександрівни. В домі вже світилося.

— Де йолоп? — закричала Марія Олександрівна, вриваючись, як ураган, до кімнат.— Навіщо тут цей рушник? А! Він утирався! Знову був у бані? І повсякчас хлище свій чай! Ну, чого витріщився на мене, неприторенний дурню? Чом у нього волосся не вистрижене? Гришко! Гришко! Гришко! Чом ти не обстриг пана, як я тобі минулого тижня наказувала?

Марія Олександрівна, заходячи до кімнат, намірялась привітатися з Афанасієм Матвійовичем далеко лагідніше, та, побачивши, що він з бані й з насолодою попиває чай, вона не могла стримати найпекучішого обурення. Справді: стільки клопоту й турбот з її боку і стільки найблаженнішого квієтизму з боку ні на що. не потрібного і не здатного до діла Афанасія Матвійовича;

1 "Мемуари диявола" (франц.).

такий контраст негайно жигнув її в саме серце. Тим часом йолоп, або, коли сказати чемніше, той, кого назвали йолопом, сидів за самоваром і, в безтямному переляку, розтуливши рота й вирячивши очі, дивився на свою дружину, що майже скам'янила, його своєю появою. З

передпокою виставилась заспана й неоковирна постать Гришки, який лупав очима на всю цю сцену.

— Та не даються, того й не стриг,— промовив він буркотливим і осиплим голосом.— Десять разів з ножицями підходив: "Ось,— кажу,— пані якось приїде, нам обом дістанеться, тоді що робитимемо?" — "Ні,— кажуть,— почекай, я на неділю зав'юсь, мені треба, щоб волосся довге було".

— Як? То він завивається! То ти ще вигадав без мене завиватися? Це що за фасони? Та чи личить це тобі, твоїй дурній довбешці? Боже, який тут безлад! Чим це пахне? Я тебе питаю, недолюде, чим це тут пахне? — галасувала дружина, все більше накидаючись на невинного й зовсім уже очманілого Афанасія Матвійовича.

— Ма-матінко! — промимрив заляканий чоловік, не зводячись з місця й дивлячись благальними очима на свою повелительку.— Ма-ма-матінко!..

— Скільки разів я втовкмачувала у твою ослячу голову, що я тобі зовсім не матінка? Яка я тобі матінка, пігмей ти отакий! Як смієш ти давати таке назвисько благородній дамі, котрій місце у вищому товаристві, а не біля такого віслюка, як ти!

— Та... та ти ж, Маріє Олександрівно, все-таки законна дружина моя, то от я й кажу... як подружжя,— заперечив був Афанасій Матвійович і ту ж мить підніс обидві руки свої до голови, щоб захистити своє волосся.

— Ох ти, мармиза! Ох ти, кілок осиковий! Ну, чув хто щось дурніше за таку відповідь? Законна дружина! Та які тепер законні дружини? Чи вживе тепер хоч хто-небудь у вищому товаристві цього дурного, цього семінарського, цього огидно-ницого слова "законна"? І як смієш ти нагадувати мені, що я твоя дружина, коли я силкуюсь забути про це всіма силами, всіма спроможностями моєї душі? Чого руками ото голову

затуляєш? Гляньте, яке в нього волосся? Мокрісіньке! За три години не обсохне! Як тепер везти його? Як тепер людям показати? Що тепер діяти?

Марія Олександрівна ламала свої, руки з шалу, бігаючи сюди й туди по кімнаті. Біда, звичайно, була невелика й поправна; та сила в тому, що Марія Олексан-4 дрівна не могла приборкати всепереможного й владолюбного свого духу. Вона відчувала потребу безнастанно виливати свій гнів на Афанасія Матвійовича, бо тиранія е звичка, що обертається на потребу. Та й, врешті, всім відомо, на який контраст здатні деякі витончені дами відомого товариства в себе за лаштунками, і мені саме хотілося змалювати цей контраст. Афанасій Матвійович з трепетом стежив за еволюціями своєї дружини і^навіть спітнів, на неї дивлячись.

— Гришко! — скрикнула нарешті вона.— Зараз же панові вбиратися! Фрак, брюки, білу краватку, жилет,— мерщій! Та де його головна щітка, де щітка?

— Матінко! Та я ж із бані: застудитися можу, якщо до міста їхати...

— Не застудишся!

— Та ось і волосся мокре...

— А ми його зараз ось висушимо! Гришко, бери головну щітку, три його досуха; міцніше! міцніше! міцніше! отак! отак!

Під цю команду старанний і відданий Гришка з усієї сили почав відтирати волосся свого пана, схопивши його плече, щоб було зручніше, й трохи пригнувши до дивана. Афанасій Матвійович морщився й мало не плакав.

— Тепер іди сюди! Підійми його, Гришко! Де помада? Нагнись, нагнись, негіднику, нагнись, дармоїде!

І Марія Олександрівна саморуч заходилась помадити свого чоловіка, безжально смикаючи його густе шпакувате волосся, якого він, на лихо собі, не обстриг. Афанасій Матвійович кректав, зітхав, але не скрикнув і покірливо витримав усю операцію.

— Соки ти мої виссав, нехлюй ти отакий! — промовила Марія Олександрівна.— Та нагнись іще дужче, нагнись!

— Чим же я, матінко, виссав твої соки? — промимрив чоловік, нагинаючи щомога дужче голову.

— Йолоп! Алегорії не тямить! Тепер причешись; а ти вбирай його, та хутчій!

Героїня наша сіла в крісло й інквізитррський спостерігала весь церемоніал облачання Афанасія Матвійовича. Тим часом він устиг трохи перепочити й набратися духу, і коли дійшлося до пов'язування білої краватки, то навіть насмілився висловити якусь власну думку про форму й красу вузла. Нарешті, вбираючись у фрак, шановний чоловік зовсім підбадьорився і став поглядати на себе в дзеркало з деякою повагою.

— Куди ж це ти везеш йене, Маріє Олександрівно? — промовив він прихорошуючись.

Марія Олександрівна не пфняла віри своїм вухам.

— Чуєте! Ой ти, опудало!: Та як ти смієш питати мене, куди я тебе везу!

— Матінко, та треба ж знати...

— Цить! Ось тільки назви мене ще раз матінкою, особливо там, куди тепер їдемо! Цілий місяць просидиш без чаю.

Зляканий чоловік замовк.

— Ач! Жодного ж хреста не вислужив, нетіпаха ти отакий,— казала вона, зневажливо дивлячись на чорний фрак Афанасія Матвійовича.

Афанасій Матвійович нарешті образився.

— Хрести, матінко, начальство дає, а я радник, а не нетіпаха,— промовив він з благородним обуренням.

— Що, що, що? Та ти тут розумувати навчився! Ой ти, мугир ти отакий! Ой ти, віскряк! Ну, жаль, ніколи мені тепер з тобою морочитися, а то б я... Ну та нехай, пригадаю! Давай йому капелюха, Гришко! Давай йому шубу! Тут без мене всі ці три кімнати прибрати; та зелену, кутню кімнату теж прибрати. Миттю щітки в руки! З дзеркал поскидати чохли, з годинника теж, та щоб за годину все було готове. Та сам надінь фрак, людям повидавай рукавички, чуєш, Гришко, чуєш?

Сіли в карету. Афанасій Матвійович не міг зрозуміти й дивувався. Тим часом Марія Олександрівна думала про себе, як би зрозуміліше втовкмачити в голову свого чоловіка деякі вказівки, потрібні в теперішньому його становищі. Та чоловік попередив її.

— А я ось, Маріє Олександрівно, сон преоригіналь-ний сьогодні бачив,— виголосив він зненацька, серед обопільної мовчанки.

— Тьху ти, кляте опудало! Я думала й бозна-що! Якийсь сон! Та як ти смієш лізти до мене із своїми мужицькими снами! Оригінальний! Чи ти ще розумієш, що таке оригінальний? Слухай, кажу востаннє, якщо ти в мене сьогодні насмілишся хоч словом згадати про сон чи про щось інше,

то я,— я вже й не знаю, що з тобою зроблю! Слухай гарненько: до мене приїхав князь К. Пам'ятаєш князя К.?

л— Пам'ятаю, матінко, пам'ятаю. Чого ж це він завітав?

— Мовчи, не твоє діло! Ти мусиш особливо люб'язно, як господар, просити його зараз же до нас у село. На те й везу я тебе. Сьогодні ж сядемо й виїдемо. Та коли ти тільки насмілишся хоч одне слово сказати за цілий вечір, чи завтра, чи позавтра, чи будь-коли, то я тебе цілий рік заставлю гусей пасти! Нічого не кажи, жодного слова. Оце весь твій обов'язок, розумієш?

— Ну, а як щось спитають?

— Однаково мовчи.

^— Та не можна ж усе мовчати, Маріє Олександрівно.

— В такому разі відповідай уривчасто, щось таке, як от: гм або щось інше таке ж, щоб показати, що ти розумна людина й обмірковуєш перше, ніж відповісти.

— Гм.

— Зрозумій ти мене! Я тебе везу на те, що ти от почув про князя і зараз же, в захваті від його відвідин, прилетів до нього засвідчити своє шанування й просити до себе в село, розумієш?

— Гм.

— Та ти не тепер гмукай, дурню! Ти мені відповідай.

— Добре, матінко, все буде по-твоєму; тільки навіщо я запрошуватиму князя?

— Що, що? Знову розумувати! А тобі яке діло: навіщо? Та як ти смієш про це питати?

— Та я все до того, Маріє Олександрівно: як же я запрошуватиму його, коли ти звеліла мені мовчати?

— Я казатиму за тебе, а ти тільки кланяйся, чуєш, тільки кланяйся, а капелюх у руках тримай. Розумієш?

— Розумію, мат... Маріє Олександрівно.

— Князь надзвичайно дотепний. Коли він скаже щось, хоч і не тобі, то ти на все відповідай добродушною й веселою усмішкою, чуєш?

— Гм.

— Знову загмукав!! Зо мною не гмукати! Прямо й просто відповідай: чуєш чи ні?

— Чую, Маріє Олександрівно, чую, як не почути, а гмукаю тому, що привчаюсь, як ти веліла. Тільки я все про те саме, матінко: як же це: коли князь що мовить, то ти наказуєш дивитися на нього й усміхатися. Ну, а все-таки як він що мене спитає?

— От нетямкий бельбас! Я вже сказала тобі: мовчи. Я за тебе відповідатиму, а ти тільки дивись та усміхайся.

— Та він же подумає, що я німий,— пробурчав Афанасій Матвійович. ,

— Велике діло! Нехай думає; зате приховаєш, що ти дурень. і

— Гм... Ну, а як інші про щось питатимуть?

— Ніхто не спитає, нікого1 не буде. А як, в разі,— чого боронь боже! — хто й приїде та як щось тебе спитає або щось скаже, то негайно відповідай саркастичною усмішкою. Знаєш, що таке саркастична усмішка?

— Це дотепна, чи що, матінко?

— Я тобі дам, йолопе, дотепна! Та хто з тебе, дурня, вимагатиме дотепності? Глузлива усмішка, розумієш,— глузлива й презирлива.

— Гм.

"Ох, боюся я за цього телепня! — шепотіла про себе Марія Олександрівна.— Він рішуче заприсягся висмоктати всі соки з мене! Далебі, краще б було зовсім його не брати!"

Роздумуючи таким чином, турбуючись і ремствуючу, Марія Олександрівна безнастанно виглядала з віконця свого екіпажа й підганяла кучера. Коні мчали, .але їй усе здавалося повільно. Афанасій Матвійович мовчки сидів у своєму кутку й подумки повторював свою науку. Нарешті, карета в'їхала до міста й зупинилася перед домом Марії Олександрівни. Та тільки-но встигла наша героїня виплигнути на ґанок, як раптом побачила, що до дому під'їздять парні двомісні сани з верхом, ті самі, в котрих звичайно їздила Ганна Миколаївна Анти-пова. В санях сиділи дві дами. Одна з них була, зрозуміло, сама Ганна Миколаївна, а друга — Наталія Дмитрівна, віднедавна її щирий друг і послідовник. У Марії Олександрівни так і впало серце. Та не встигла вона скрикнути, як під'їхав екіпаж, візок, у якому, очевидно, містилася ще якась гостя. Залунали радісні вигуки:

— Марія Олександрівна! І разом з Афанасієм Матвійовичем! Приїхали! Звідки? Як вдало, а ми до вас, на весь вечір! Який сюрприз!

Гості виплигнули на ґанок і защебетали, мов ластівки. Марія Олександрівна очам і вухам своїм не вірила.

"Щоб ви провалилися!—подумала вона про себе.— Це тхне змовою! Треба дослідити! Але... не вам, сорокам, перехитрувати мене!.. Постривайте!.."

РОЗДІЛ XI

Мозгляков вийшов від Марії Олександрівни, видимо, цілком утішений. Вона зовсім розпалила його. До Боро-дуєва він не пішов, відчуваючи потребу в самотині. Надзвичайний наплив героїчних та романтичних мрій не давав йому спокою. Йому мріялась урочиста розмова з Зіною, потім благородні сльози всепрощаючого його серця, блідість і розпач на петербурзькому блискучому балі, Іспанія, Гвадалквівір, кохання і вмирущий князь, який з'єднує їхні руки перед смертною годиною. Потім красуня дружина, йому віддана й повсякчас зачудована його героїзмом та високими почуттями; мимохідь, нишком — увага якої-небудь графині з "вищого товариства", куди він неодмінно потрапить через шлюб свій із Зіною, вдовою князя віце-губернаторська посада, грошики,— одно слово, все, що так красномовно розписала Марія Олександрівна, ще раз перейшло через його всевдоволену душу, тішачи, ваблячи її і, головне, лестячи його самолюбству. Та от — і не знаю, далебі, як це пояснити,— коли вже він став утомлюватися від усього цього захоплення, його голови раптом узялася пре-досадна думка: адже все це, в кожному разі, десь іще в майбутньому, а тепер він все-таки з довжелезним носом. Коли спала йому ця думка, він помітив, що забився кудись дуже далеко, в якийсь самітний і незнаний йому форштадт Мордасова. Поночіло. На вулицях, обставлених маленькими, вростаючими в землю будиночками, завзято валували собаки, сила-силенна яких розводиться в провінціальних містах, саме в тих кварталах, де нема чого стерегти й де нема чого вкрасти. Починав іти мокрий сніг. Коли-не-коли зустрічався який-небудь запізнілий міщанин чи баба в кожусі й чоботах. Усе це, не знати чому, стало гнівити Павла Олександровича,— ознака дуже погана, бо, коли справа повертає на

добре, все, навпаки, уявляється нам у милому й рожевому світлі. Павло Олександрович мимохіть пригадував, що досі він постійно задавав тон у Мордасові; дуже любив, коли в усіх домах йому натякали, що він жених, і вітали його з цим достоїнством. Він навіть пишався тим, що він жених. І раптом він постане тепер перед усіма — у відставці! Здійметься сміх. Не переконувати ж їх усіх у помилковості їхньої думки, справді, не розповідати ж про петербурзькі бали з колонами та про Гвадалквівір! Міркуючи, нудьгуючи й ремствуючи, він набрів, кінець кінцем, на думк^, яка вже давно непомітно скребла йому серце: "Та чи і правда всьому цьому? Та чи збудеться це все так, як |Марія Олександрівна розписувала?" Тут він, до речі, пригадав, що Марія Олександрівна прехитрюща дама, що вона, хоч і вельми гідна загальної поваги, та все ж розпускає плітки й бреше з ранку до вечора. Що тепер, випровадивши його, вона, певно, мала на те свої особливі причини й що, нарешті, розписувати кожен мастак. Думав він і про Зіну, пригадався йому прощальний погляд її, що далеко не виявляв затаєного палкого кохання; та вже разом з тим, до речі, пригадав, що він все-таки, годину тому, скуштував від неї дурня. При цьому спогаді Павло Олександрович враз зупинився мов укопаний і почервонів до сліз від сорому. Як на те, наступної хвилини з ним сталася неприємна подія: він не так ступив і злетів з дерев'яного тротуару в сніговий замет. Поки він борсався в снігу, зграя собак, що давно переслідувала його своїм гавкотом, налетіла на нього з усіх боків. Одна з них, найменша й завзята, навіть повисла "на ньому, вхопившись зубами за полу його шуби. Відбиваючись від собак, лаючись уголос і навіть кленучи долю свою, Павло Олександрович, з роздертою полою й з нестерпною нудьгою на душі, доплентався нарешті до рогу вулиці і аж тут тільки помітив, що заблудив. Відомо, що людина, яка заблудить у незнаній частині міста, особливо вночі, ніяк не може йти просто вулицею; якась невідома сила щомить підштовхує її звертати в усі вулиці й провулки, котрі трапляються дорогою. Додержуючись цієї системи, Павло Олександрович заблудив остаточно. "А чорт би побрав усі ці високі ідеї! — казав він сам до себе, плюючи від злості.— А сам би диявол побрав вас усіх, з вашими високими почуттями та з Гвадалквівірами!" Не скажу, що Мозгляков був привабливий цієї хвилини. Нарешті, стомлений,

змучений, проблукавши дві години, дійшов він до під'їзду дому Марії Олександрівни. Побачивши багато екіпажів — він здивувався. "Невже ж гості, невже проханий вечір? — подумав він.— З якою ж метою?" Спитавши в зустрінутого слуги й довідавшись, що Марія Олександрівна була в селі й привезла з собою Афанасія Матвійовича, в білій краватці, та що князь уже прокинувся, але ще не сходив униз до гостей, Павло Олександрович, не мовивши слова, побрався нагору до дядечка. Цієї хвилини він був саме в тому настрої, коли людина слабодуха спроможна зважитися на якусь жахливу, пре-злісну капость, не думаючи про те, що, може, доведеться, скільки й житиме, каятися в тому.

Зійшовши нагору, він побачив князя, що сидів у кріслі перед дорожнім своїм туалетом з зовсім голою головою, але вже в еспаньйолці і в бакенбардах. Перука його була в руках сивого, давнього камердинера й улюбленця його, Івана Пахомовича. Пахомович глибокодумно й шанобливо її розчісував. Що ж до князя, то він, ще не очумавшись після недавньої пиятики, мав дуже жалюгідний вигляд. Він сидів, якось весь опавши, кліпаючи очима, пом'ятий і розкислий, і дивився на Мозглякова, мов не пізнаючи його.

— Як ваше здоров'я, дядечку? — спитав Мозгляков.

— Як... це ти? — промовив нарешті дядечко.— А я, брат, трошки заснув. Ой боже мій! — скрикнув він, весь пожвавлюючись.— Я ж... без пе-руки!

— Не турбуйтесь, дядечку! Я... я вам допоможу, якщо ви хочете.

— А ось ти й довідався тепер про мій секрет! Я ж казав, що треба двері за-ми-ка-ти. Ну, мій друже, ти повинен, не-гай-но, дати мені своє слово честі, що не скористуєшся моїм секретом і нікому не скажеш, що в мене волосся нак-лад-не.

— О, що ви, дядечку! Невже ви вважаєте мене здатним на таку ницість! — скрикнув Мозгляков, бажаючи догодити старому задля... задля дальшої мети.

— Авжеж, авжеж! І як я бачу, що ти благородна людина, то нехай уже так, я тебе зди-ву-ю... і відкрию тобі всі мої та-ємни-ці. Як тобі подобаються, мій любий, мої вуса?

— Чудові, дядечку! Дивні! Як ви могли зберегти їх аж досі?

— Розчаруйся, мій друже, вони нак-лад-ні! — промовив князь, з торжеством дивлячись на Павла Олександровича.

— Невже? Повірити трудно. Ну, а бакенбарди? Признайтеся, дядечку, ви, мабуть, чорните їх?

— Чорню? Не тільки не чорню, а вони зовсім штучні!

— Штучні? Ні, дядечку, як хочете, не йму віри.-Ви з мене смієтеся!

1— Parole d'honneur, mon ami!1—скрикнув тріумфуючи князь.— І уя-ви собі, всі, ,рішу-че всі, отак, як і ти, об-ма-ню-ються! Навіть Степанида Матвіївна не вірить, хоч сама часом їх нак-ла-дар. Але я певен, мій друже, що ти збережеш мою таємницю. Дай мені слово честі... 1

— СЛОБО честі, дядечку, збережу. Кажу вам ще раз: невже ви вважаєте мене здатним на таку ницість?

— Ох, мій друже, як я впав без тебе сьогодні! Фео-філ мене знову з карети ви-валив.

— Вивалив знову! Коли ж?

— А от ми вже до мо-нас-тиря під'їздили...

— Знаю, дядечку, не дуже давно.

— Ні, ні, дві години тому, не біль-ше. Я до монастиря поїхав, а він мене взяв та й вивалив; так на-ля-кав,— аж тепер серце не на місці.

— Але, дядечку, ви ж спочивали! — здивовано промовив Мозгляков.

— Авжеж, спочивав... а потім і по-ї-хав. Втім, я... втім, я це, може... Ой, як це дивно!

— Запевняю вас, дядечку, що ви бачили це вві сні! Ви спокійнісінько собі спочивали, від самого пообіді.

— Невже? — І князь замислився.

— Авжеж, я й справді, може, бачив це вві сні. Втім, я все пам'ятаю, що я бачив у сні. Спочатку мені приснився якийсь престрашний бик з рогами; а потім приснився якийсь про-ку-рор, теж ніби з ро-гами....

— Це, мабуть, Микола Васильович Антипов, дядечку.

— Авжеж, може, й він. А тоді Наполеона Бона-парте бачив. Знаєш, мій друже, мені всі кажуть, що я на Наполеона Бона-парте схожий... а в профіль ніби разюче схожий на одного старовинного папу? Як ти вважаєш, мій друже, схожий я на па-пу?

— Я думаю, що ви більше схожі на Наполеона, дядечку.

— Авжеж, це en face. Втім, я й сам те ж думаю, мій любий. І приснився він мені, коли вже на острові сидів, і, знаєш, який балакучий, меткий, веселун такий, він мене над-зви-чайно потішив.

— Це ви про Наполеона, дядечку? — промовив Павло Олександрович, задумано дивлячись на дядька. Якась чудна думка починала мигтіти йому в голові, думка, якої він ще сам не міг ясно усвідомити.

і Слово честі, мій друже! (франц.)

— Авжеж, про Наполеона. Ми з ним усе про філософію розмовляли. А знаєш, мій друже, мені аж жаль, що з ним так суворо повелися... ан-глій-ці. Звичайно, якби не тримали його на ланцюгу, він би знову на людей став кидатися. Скажена був людина! Та все-таки жаль. Я б не так зробив. Я б посадив його на не-на-се-лений острів...

— Чому ж на ненаселений? — неуважно спитав Мозгляков.

v — Ну, хоч і на на-се-лений, тільки не інакше, як розсудливими жителями. Ну й різні роз-ва-ги для нього влаштувати: театр, музику, балет і все коштом казни. Гуляти б його випускав, звісно, під наглядом, а то б він зараз чкур-нув. Пиріжки якісь він дуже любив. Ну, то й пиріжки йому щодня пекти. Я б його, так би мовити, по-батьківському утримував. Він би в мене й роз-ка-явся...

Мозгляков неуважно слухав базікання напівсонного старика і гриз нігті з нетерплячки. Йому хотілося навести розмову на одруження,— він ще сам не знав навіщо; але безмежна злість кипіла в його серці. Раптом дідок скрикнув від подиву.

— Ой топ аті! Я й забув тобі ска-зати. Уяви собі, я ж сьогодні о-свід-чився.

— Освідчились, дядечку? — скрикнув Мозгляков пожвавлюючись.

— Авжеж, освідчився. Пахомовичу, ти вже йдеш? Ну, гаразд. C'est une charmante personne... Але... признаюсь тобі, любий мій, я зробив це необ-мір-ковано. Я тільки тепер цё ба-чу. Ой боже мій!

— Але дозвольте, дядечку, коли ж ви освідчились?

— Признаюсь тобі, друже мій, я навіть і не знаю напевно коли. Чи не вві сні я бачив і це? Ой як, од-на-че ж, це див-но!

Мозгляков здригнувся від захвату. Нова ідея блиснула в його голові.

— Але кому, коли ви освідчились, дядечку? — повторив він нетерпляче.

— Господининій дочці, mon аті... cette belle personne... 1 ВТІМ, Я забув, як її зва-ти. Тільки, бачиш, топ аті, я ж ніяк не можу одру-жи-тися. Що ж мені тепер робити?

-Р.-

1 це чарівна істота (франц.).

— Та ви, звичайно, занапастите себе, коли одружитесь. Але дозвольте мені запитати вас іще про одне, дядечку. Твердо ви певні, що сп'равді освідчились?

— Авжеж... я певен. і

— А якщо все це ви бачили івві сні, так само, як і те, що ви вдруге вивалилися з карети?

— Ой боже мій! І справді, може, й це я теж бачив вві сні! Отже, тепер я й не знаю, як туди по-ка-затися. Як би це, друже мій, дізнатися на-пев-

но, якимсь сто-рон-нім способом: освідчувався я чи ні? А то, уяви, яке тепер моє становище?

— Знаєте що, дядечку? Я думаю, й дізнаватися нема чого.

— А що хіба?

— Я напевно думаю, що ви бачили це вві сні.

— Я й сам так думаю, любий мій, тим паче що мені часто сняться такі сни.

— От бачите, дядечку. Уявіть же собі, що ви трохи випили за сніданком, потім за обідом і нарешті...

— Авжеж, мій друже; можливо, саме від цьо-го.

— Тим паче, дядечку, що хоч би які ви були розгарячені, ви все-таки аж ніяк не могли освідчитися наяву так нерозсудливо. Скільки я вас знаю, дядечку, ви людина надзвичайно розсудлива і...

— Ав^кєж, авжеж.

— Уявіть собі тільки одне: коли б довідалися про це ваші родичі, які й без того негарно ставляться до вас,— що б тоді було?

— Ой боже мій! — скрикнув переляканий князь.— А що б тоді було?

— Даруйте! Та вони б усі закричали в один голос, що ви зробили це не при своєму розумі, що ви божевільний, що вас треба під опіку, що вас обдурили, і, чого доброго, посадили б вас кудись під нагляд.

Мозгляков знав, чим можна було налякати старого.

— Ой боже мій! — скрикнув князь, тремтячи як лист.— Невже посадили б?

— І тому розміркуйте, дядечку: чи могли б ви так безглуздо освідчитися наяву? Ви самі розумієте свої вигоди. Я урочисто стверджую, що це все ви бачили вві сні.

— Неодмінно вві сні, не-од-мінно вві сні! — повторював наляканий князь.— Ой як розумно ти все це розібрав, мій лю-бий! Я душевно тобі вдячний, що ти мене на-по-умив.

— А я страшенно радий, дядечку, що з вами*сьогод-ні спіткався. Уявіть собі: без мене ви б справді могли збитися, подумати, що ви жених, і зійти туди женихом. Уявіть, як це небезпечно!

— Авжеж... авжеж небезпечно!

— Згадайте тільки, що цій дівиці двадцять три роки; її ніхто не хоче брати заміж, і раптом ви, багатий, знатний, виходите женихом! Та вони враз ухопляться за цю ідею, запевнять вас, що ви й справді жених, і одружать вас, чого доброго, гвалтом. А там і будуть розраховувати, що, може, ви незабаром умрете.

— Невже?

— І, нарешті, згадайте, дядечку: людина з вашими достоїнствами...

— Авжеж, з моїми достоїнствами...

— З вашим розумом, з вашою люб'язністю...

— Авжеж, з моїм розумом, авжеж!..

— І, нарешті, ви — князь. Чи ж таку партію ви могли б собі зробити, якби справді треба було чомусь одружитися? Подумайте тільки, що скажуть ваші родичі?

— Ой мій друже, та вони ж мене зовсім заїдять! Я вже стільки зазнав від них підступів і злоби... Уяви собі, я підозрюю, що вони хотіли завдати мене до бо-же-вільні. Ну, даруй, мій друже, чи ж розумно це? Ну, що б я там робив... у бо-же-вільні?

— Звичайно, дядечку, і тому я тепер не відійду від вас, коли ви зійдете вниз. Там тепер гості.

— Гості? Ой боже мій!

— Не турбуйтеся, дядечку, я буду при вас.

— Але який я вдяч-ний тобі, мій любий, ти просто рятівник мій! Але знаєш що? Я краще поїду.

— Завтра, дядечку, завтра, вранці о сьомій годині. А сьогодні ви при всіх попрощайтесь і скажіть, що їдете.

— Неодмінно поїду... до отця Мисаїла... Але, друже мій, а як вони мене там по-сва-тають?

— Не бійтеся, дядечку, я буду з вами. І, нарешті, хоч би що вам казали, хоч би на що натякали, просто відказуйте, що ви це все бачили вві сні... так, як воно й справді було.

— Авжеж, не-од-мінно вві сні! Тільки знаєш, мій друже, все-таки це був пре-ча-рів-ний сон! Вона напрочуд гарна з себе, і, знаєш, такі форми... ~

— Ну, прощайте, дядечку, я піду вниз, а ви...

. — Які То ти мене самого залишаєш! — злякано скрикнув князь.

— Ні, дядечку, ми тільки Нарізно зійдемо; спершу я, а потім ви. Це буде краще. j

— Ну, доб-ре. А мені, до речі, треба записати одну Думку. і

— От якраз, дядечку, запишіть вашу думку, а тоді приходьте, не баріться. Завтра ж уранці...

— А завтра вранці до ієромонаха, неодмінно до ієр-ро-мо-наха! Charmant, charmant! А знаєш, мій друже, вона на-про-чуд гарна з себе.,, такі форми... і якби вже так мені треба було неодмінно одружитися, то я...

— Боронь вас боже, дядечку!

— Авжеж, боронь боже!.. Ну, прощай, мій любий, я зараз... тільки ось за-пи-шу. A propos, я давно хотів тебе спитати: читав ти мемуари Казановії?

— Читав, дядечку, а що?

— Авжеж... Я ось тепер і за-був, що хотів сказати...

— Потім згадаєте, дядечку! До побачення!

— До побачення, мій друже, до побачення! Тільки все-таки це був чарівний сон, ча-рів-ний сон!

РОЗДІЛ XII

— А ми до вас усі, всі! І Парасковія Іллівна теж приїде, і Луїза Карлівна хотіла бути,— щебетала Ганна Миколаївна, входячи до салону й жадібно розглядаючись. Це була досить гарненька, маленька дамочка, строкато, але багато вбрана і до того ж добре свідома, що вона гарненька. їй так і здавалося, що десь у кутку схований князь, разом із Зіною.

— І Катерина Петрівна приїдуть, і Фелісата Михайлівна теж хотіли бути,— додала Наталія Дмитрівна, колосального розміру дама, форми якої так сподобалися князеві і яка надзвичайно скидалася на гренадера. Вона була в малесенькому рожевому капелюшку, який стирчав у неї на потилиці. Вже три тижні, як вона була най-щирішим другом Ганни Миколаївни, біля котрої давно вже увивалася й упадала і котру, судячи з вигляду, могла проковтнути одним ковтком, разом з кісточками.

— Я вже не згадую про те, можна сказати, захоплення, яке відчуваю, бачачи вас обох у себе та ще ввечері,— заспівала Марія Олександрівна, оговтавшись після першого подиву,— але скажіть, будь ласка, яке ж чудо закликало вас сьогодні до мене, коли я вже зовсім утратила надію мати цю честь?

— О боже мій, Маріє Олександрівно, які ви справді! — солодко промовила Наталія Дмитрівна, маніячись, соромливо й пискливо, що становило прецікавий контраст з її зовнішністю.

— Mais, ma charmante,— защебетала Ганна , Миколаївна,— адже треба ж, неодмінно треба колись покінчити усі наші збори з цим театром. Ще сьогодні Петро Михайлович сказав Калістові Станіславовичу: його надзвичайно смутить, що в нас це не йде на лад та що ми тільки сваримося. От ми й зібралися сьогодні вчотирьох та й думаємо: поїдьмо до Марії Олександрівни та й вирішимо все разом! Наталія Дмитрівна й іншим дала знати. Всі приїдуть. От ми й порозуміємося, і добре буде. Нехай же не кажуть, що ми тільки сваримося, адже так, mon ange? — додала вона грайливо, цілуючи Марію Олександрівну.— Ой боже мій! Зінаїда Афана-сіївна! Але ви день у

день усе кращаєте! — Ганна Миколаївна кинулася з поцілунками до Зіни.

— Та їм нема чого й робити більше, як кращати,— солодко додала Наталія Дмитрівна, потираючи свої ручища.

"Ох, чорт би їх побрав! Я й не подумала про цей театр! Примудрилися сороки!" — прошепотіла Марія Олександрівна, не тямлячись від шалу.

— Тим паче, мій ангеле,— додала Ганна Миколаївна,— що у вас тепер цей милий князь. Ви ж знаєте, в Духанові, у колишніх поміщиків, був театр. Ми вже довідувались і знаємо, що там десь складені всі ці старовинні декорації, завіса й навіть костюми. Князь був сьогодні в мене, і я така була здивована його приїздом, що зовсім забула йому сказати. Тепер ми навмисне заговоримо про театр, ви нам допоможете, і князь звелить відіслати до нас увесь цей старий мотлох. А то кому тут накажете зробити щось подібне до декорації? А головне, ми й князя хочемо залучити до нашого театру. Він неодмінно мусить підписатися; це ж для бідних. Може, навіть і роль візьме,— він же такий милий, зла-гідний. Тоді піде чудо як гарно.

— Звичайно, візьмуть ролю. їх же можна примусити всяку ролю розігрувати,— багатозначно додалапНа-талія Дмитрівна.

Ганна Миколаївна не обдурила Марії Олександрівни: дами щохвилини з'їздилися. Марія Олександрівна ледве встигала зустрічати їх і;видавати вигуки, яких вимагали в таких випадках пристойність і комільфотність.

Я не берусь описувати всіх відвідувачок. Скажу тільки, що кожна дивилася з незвичайною підступністю. У всіх на обличчях було написане чекання й якесь дике нетерпіння. Деякі дами приїхали з рішучим наміром бути свідками якогось незвичайного скандалу і дуже б

розсердилися, якби довелося роз'їхатися, не побачивши його. Назовні всі поводилися надзвичайно люб'язно, та Марія Олександрівна з твердістю приготувалася до нападу. Посипались запитання про князя, здавалося, най-природніші; але в кожному містився якийсь натяк, недомовка. Появився чай; усі розмістилися. Одна група заволоділа роялем. Зіна на запрошення зіграти й заспівати сухо відповіла, що вона не дуже здорова. Блідість обличчя її доводила це. Зараз же посипалися співчутливі запитання, і навіть тут знайшли нагоду де про що спитати й натякнути. Питали й про Мозглякова і зверталися з цими запитаннями до Зіни. Марія Олександрівна подесятирилася цієї хвилини, бачила все, "що діялося в кожному кутку кімнати, чула, що казала кожна з відвідувачок, хоч їх було до десяти, і негайно відповідала на всі запитання, не лазивши, звісно, по слово до кишені. Вона трепетала за Зіну й дивувалася з того, що та не виходить, як завжди досі робила при таких зібраннях. Помітили й Афанасія Матвійовича. З нього завжди кпили, щоб шпигонути Марію Олександрівну її чоловіком. А тепер від недалекого й відвертого Афанасія Матвійовича можна було дещо й вивідати. Марія Олександрівна стурбовано приглядалася до стану облоги, в якому бачила свого чоловіка. До того ж він відповідав на всі запитання: гм з таким нещасним і неприродним виглядом, що було їй з чого шаленіти.

— Маріє Олександрівно! Афанасій Матвійович зовсім не хоче з нами розмовляти,— скрикнула одна смілива, гостроока дамочка, яка нікогісінько не боялася й ніколи не конфузилась.— Накажіть йому бути чемнішим з дамами.

— Я, далебі, сама не знаю, що з ним сьогодні по-діялось,— відповіла Марія Олександрівна, уриваючи розмову свою з Ганною Миколаївною й з Наталією Дмитрівною і весело усміхаючись,— такий, справді, неговіркий! Він і зо мною майже й слова не промовив.

Чому ж ти не відповідаєш Фелісаті Михайлівні, АіЬа-паэе? Про що ви його питали?

— Але... але... матінко, ти ж сама...— промимрив був здивований і розгублений Афанасій Матвійович. У цей час він стояв біля затопленого каміна, заклавши руки за жилет, у картинній позі, яку сам собі вибрав, і присьорбував чай. Запитання дам так його конфузили, що він червонів, як дівча. А коли він почав своє виправдування, то зустрів такий жахливий погляд своєї розлютілої дружини, що мало не знепритомнів з переляку. Не знаючи, що робити, бажаючи якось виправитися і знову заслужити повагу, він ковтнув був чаю; та чай був дуже гарячий. Не розмігривши ковтка, він жахливо обпікся, упустив чашку, поперхнувся і так закашлявся, що мусив на часину вийти з кімнати, здивувавши всіх присутніх. Одно слово, все було ясно. Марія Олександрівна зрозуміла, що її гості знали вже все й зібралися з найгіршими намірами. Становище було небезпечне. Можуть розговорити, збити з пантелику недоумкуватого старого в її ж присутності. Могли навіть забрати від неї князя, посваривши його з нею того ж вечора і зманивши його за собою. Сподіватися можна було всього. Та доля готувала їй ще один спиток: двері відчинились, і з'явився Мозгляков, а вона ж вважала, що він у Бородуєва, і зовсім не ждала його до себе цього вечора. Вона здригнулась, наче щось шпигнуло її.

Мозгляков спинився в дверях і озирав усіх, трохи розгубившись. Він неспроможний був притлумити своє хвилювання, що ясно відбивалося на його обличчі.

— Ой боже мій! Павло Олександрович! — скрикнуло кілька голосів.

— Ой боже мій! Та це ж Павло Олександрович! Як же ви сказали, Маріє Олександрівно, що вони пішли до Бородуєвих? Нам сказали, що ви сховалися у Бородуєва, Павле Олександровичу,— пропищала Наталія Дмитрівна.

— Сховався? — повторив Мозгляков з якоюсь кривою усмішкою.— Дивний вираз! Пробачте, Наталіє Дмитрівно! Я ні від кого не ховаюсь і нікого не хочу ховати,— додав він, багатозначно глянувши на Марію Олександрівну.

Марія Олександрівна затрепетала.

"Як, невже й цей йолоп бунтується! — подумала, вона, допитливо вдивляючись у Мозглякова.— Ні, це^вже буде найгірше за все..."

— Чи правда, Павле Олександровичу, що вам вийшла відставка... по службі, звісно? — вискочила зухвала Фелісата Михайлівна, глузливо дивлячись йому прямо в очі. !

— Відставка? Яка відставка? Я просто змінюю службу. Мені випадає посада в1 Петербурзі,— сухо відповів МОЗГЛЯКОВ.

— Ну, то вітаю вас,— вела Фелісата Михайлівна,— а ми навіть перелякалися, як почули, що ви гналися за посадою у нас у Мордасові. Тут посади ненадійні, Павле Олександровичу, враз злетиш.

— Хіба самі вчительські в повітовій школі; тут іще можна знайти вакансію,— зауважила Наталія Дмитрівна. Натяк був такий виразний і грубий, що сконфужена Ганна Миколаївна нишком штовхнула свого ущипливого друга ногою.

— Невже ви гадаєте, що Павло Олександрович погодиться взяти посаду якогось учителя? — увімкнула Фелісата Михайлівна.

Та Павло Олександрович не знайшов, що відповісти. Він повернувся і стикнувся з Афанасієм Матвійовичем, який простягав йому руку. Мозгляков зовсім по-дурному не прийняв його руки й глузливо низько вклонився йому. Роздратований до краю, він підійшов просто до Зіни і, злісно дивлячись їй у вічі, прошепотів:

— Це все з вашої ласки. Почекайте, я ще сьогодні ввечері покажу вам — дурень я чи ні?

— Навіщо відсувати? Це й тепер видно,— голосно відповіла Зіна, з огидою змірюючи очима свого колишнього жениха.

Мозгляков хапливо відвернувся, злякавшись її гучного голосу.

— Ви від Бородуєва? — зважилася, нарешті, спитати Марія Олександрівна.

— Ні, я від дядечка.

— Від дядечка? Отже, ви були тепер у князя?

— Ой боже мій! То, виходить, князь уже прокинулись; а нам сказали, що вони все ще спочивають,— додала Наталія Дмитрівна, ущипливо позираючи на Марію Олександрівну.

— Не турбуйтесь про князя, Наталіє Дмитрівно,— відповів Мозгляков, — він прокинувся і, слава богу, тепер уже при своєму розумі. Тоді його підпоїли, спершу у вас, а потім уже, остаточно, тут, і він зовсім стеряв розум, який у нього й без того не міцний. Але тепер, слава богу, ми разом поговорили, і він став міркувати розумно. Він зараз сюди прийде, щоб попрощатися з вами, Маріє Олександрівно, й подякувати за всю вашу гостинність. А завтра, тільки на світ благословиться, ми разом вирушаємо в пустинь, а потім я неодмінно сам проведу його до Духанова, щоб удруге не впав, як, скажімо, сьогодні; а там уже його прийме, з рук на руки, Степанида Матвіївна, котра до того часу неодмінно-навернеться з Москви і вже нізащо не випустить його вдруге подорожувати,— за це я відповідаю.

Кажучи це, Мозгляков злісно дивився на Марію Олександрівну. Та сиділа, наче оніміла від подиву. З жалем признаюсь, що моя героїня, може, вперше зроду злякалася.

— То вони завтра світом виїжджають? Як же це? — промовила Наталія Дмитрівна, звертаючись до Марії Олександрівни.

— Як же це так? — наївно заговорили гості.— А ми чули, що... От дивно, справді!

Але господиня вже й не знала, що відповідати. Раптом загальну увагу відвернуто було найнезвичайнішим і найексцентричнішим способом. У сусідній кімнаті почувся якийсь дивний шум і чиїсь різкі вигуки, і раптом нежданo-негадано до салону Марії Олександрівни угналася Софія Петрівна Карпухіна. Софія Петрівна була безперечно найексцентричніша дама в Мордасові, така ексцентрична, що навіть у Мордасові вирішено було віднедавна не приймати її до товариства. Треба ще зауважити, що вона регулярно кожного вечора, рівно о сьомій годині, закусувала,— для шлунка, як вона висловлювалась,— і після закуски звичайно бувала в най-емансипованішому настрої, щоб не сказати чогось більшого. Саме в цьому настрої була вона тепер, коли так несподівано угналася до Марії Олександрівни.

— А, то ось ви як, Маріє Олександрівно,— закричала вона на всю кімнату,— ось ви як поводитесь зо мною! Не турбуйтесь, я на хвилинку; я у вас і не сяду. Я умисне заїхала дізнатися: правда те, що мені казали? А! то в вас бали, бенкети, заручини, а Софія Петрівна сиди собі дома та панчоху плети! Ціле місто накликали, а мене ні! А недавно ж я вам і друг, і mon ange, коли приїхала переповісти, що роблять з князем у Наталії Дмитрівни. А тепер ось і Наталія Дмитрівна, котру ви тоді на всі заставки лаяли та котра вас же лаяла, у вас в гостях сидить. Не турбуйтеся, Наталіє Дмит-

рівно! Не треба мені вашого шоколаду à la santé1, по гривенику палка. Я частіш, ніж ви, п'ю в себе дома! Тьху! і

— Це видно,— зауважила ^аталія Дмитрівна.

— Але, даруйте, Софіє Петрівно,— скрикнула Марія Олександрівна, почервонівши1 з досади,— що з вами? Схаменіться принаймні.

— Не турбуйтесь за мене, Маріє Олександрівно, я все знаю, все, усе взнала! — кричала Софія Петрівна своїм різким, верескливим голосом, оточена всіма гостями, які, здавалось, з насолодою спостерігали цю несподівану сцену.— Усе взнала! Ваша ж Настасія прибігла до мене і все розказала. Ви підхопили цього князька, напоїли його доп'яну, змусили освідчитися вашій дочці, якої вже ніхто не хоче більше брати заміж, та й гадаєте, що й самі тепер зробилися великим цабе,— герцогиня в мереживах,— тьху! Не турбуйтесь, я сама полковниця! Коли ви мене не запросили на заручини, то й наплювати! Я й ліпших за вас людей бачила. Я в графині Заліхватської обідала; до мене обер-комісар Куроч-кін сватався! Дуже мені потрібне ваше запрошення, тьху!

— Бачите, Софіє Петрівно,— відповіла Марія Олександрівна, втрачаючи витримку,— запевняю вас, що так не вдираються в благородний дім та ще в такому вигляді, і якщо ви зараз же не звільните мене від вашої присутності й красномовства, то я негайно вживу, своїх заходів.

— Знаю, ви накажете своїм людцям вивести мене! Не турбуйтеся, я й сама дорогу знайду. Прощайте, видавайте заміж кого хочете, а ви, Наталіє Дмитрівно, не звольте сміятися з мене; мені наплювати на ваш шоколад! Мене хоч і не запросили сюди, а я все-таки перед князями козачка не витинала. А ви чого смішки справляєте, Ганно Миколаївно? Сушилов он ногу зламав; щойно додому принесли, тьху! А якщо ви, фелі-сато Михайлівно, не звелите вашій босоногій Матрьош-ці вчасно заганяти вашу корову, щоб вона не ревла щодня в мене під вікнами, то я вашій Матрьошці ноги попереламую. Прощайте, Маріє Олександрівно, зоставайтесь здорові, тьху! — Софія Петрівна зникла. Гості сміялися. Марія Олександрівна була вкрай збентежена.

Буквально: на здоров'я,—мабуть, назва шоколаду (франц.).

— Я думаю, вони випили,— солодко мовила Ната-лія Дмитрівна.

— Але ж яке зухвальство!

— Qulle abominable femme!1

— Оце так насмішила!

— Ой, які вони непристойності говорили!

— Тільки що ж це вона про заручини казала? Які ж заручини? — глузливо питала Фелісата Михайлівна.

— Але це жах! — вибухла нарешті Марія Олександрівна.— Отакі-от потвори й сіють пригорщами усі ці безглузді чутки! Дивно не те, Фелісато Михайлівно, що знаходяться такі дами серед нашого товариства,— ні, найдивніше за все те, що в таких дамах мають потребу, їх слухають, їх підтримують, їм вірять, їх...

— Князь! Князь! — закричали раптом усі гості.

— Ой боже мій! Ce cher prince!

— Ну, слава богу! Тепер ми дізнаємось про всі таємниці,— прошепотіла до своєї сусідки Фелісата Михайлівна.

РОЗДІЛ XIII

Князь увійшов і солодко усміхнувся. Уся тривога, яку чверть години тому Мозгляков заронив у його куряче серце, зникла, коли він побачив дам. Він враз розтанув, як цукерок. Дами зустріли його з верескливим криком радощів. Взагалі, дами завжди пестували нашого старичка й були з ним надзвичайно фамільярні. Він мав здібність неймовірно бавити їх своєю особою. Фелісата Михайлівна навіть твердила вранці (звісно, не серйозно), що вона ладна сісти до нього на коліна, якщо йому це буде приємно,— "бо він милий-ми-лий дідусь, милий без краю!". Марія Олександрівна вп'ялася в нього своїми очима, бажаючи хоч щось прочитати на його обличчі й передбачити вихід із свого критичного становища. Ясно було, що Мозгляков напаскудив жахливо та що вся справа її дуже хитається. Однак на обличчі князя нічого не можна було прочитати. Князь був такий же, як і недавно, як і завжди.

— Ой боже мій! Ось і князь! А ми вас ждали-ждали,— закричали деякі з дам.

1 Яка огидна жінка! (франц)

— Нетерпляче, князю* нетерпляче! — пропищали інші.

— Мені це надзвичайно приєм-но,— шепелявив князь, сідаючи до столу, де кипів [самовар. Дами зараз же оточили його. Біля Марії Олександрівни лишилися тільки Ганна Миколаївна та Наталія Дмитрівна. Афанасій Матвійович шанобливо усміхався. Мозгляков теж усміхався і визивно дивився на Зіну, котра, не звертаючи на. нього найменшої уваги, підійшла до батька й сіла біля нього на крісло, близько каміна.

— Ох, князю, чи правду кажуть, що ви від нас їдете? — пропищала Фелісата Михайлівна.

— Авжеж, mesdames, їду. Я не-гай-но хочу їхати за кор-дон.

— За кордон, князю, за кордон! — загаласували всі хором.— Та що це вам схотілося?

— За кор-дон,— підтвердив князь прихорошуючись,— і, знаєте, я особливо хочу їхати туди ради нових ідей.

— Як це ради нових ідей? Це про що ж? — казали дами, перезираючись одна з одною.

— Авжеж, ради нових ідей,— повторив князь, з виглядом глибоко переконаного.— Всі тепер їдуть ради нових і-дей. От і я хочу одержати но-ві І-деї.

— Та чи не до масонської ложі ви хочете вступити, вельмиласкавий дядечку? — устряв Мозгляков, бажаючи похизуватися перед дамами своєю дотепністю й розв'язністю.

— Авжеж, друже мій, ти не помилився,—несподівано відповів дядечко.— Ко-лись я справ-ді до одної масонської ложі за кордоном на-ле-жав і навіть своєю чергою мав дуже багато великодушних ідей. Я намірявся тоді багато зробити для су-час-но-ї осві-ти і зовсім уже поклав був у Франкфурті мого Сидора, якого з собою за кордон повіз, на волю пус-ти-ти. Та він, на мій подив, сам утік від мене. Надзвичайно чудна був людина. Згодом зустрічаю його раптом у Па-ри-жі, франтом таким, у бакенбардах, іде бульваром з мам-зеллю. Подивився на мене, кивнув го-ло-вою. І мамзель із ним така жвава, гостроока, така при-над-на...

— Ну, дядечку! Та ви після цього всіх селян пустите на волю, якщо цим разом за кордон поїдете,— скрикнув Мозгляков, регочучи на все горло.

— Ти цілком уга-дав мої бажання, мій милий,— відповів князь не затнувшись.— Я саме хочу пустити їх усіх на во-лю.

— Але даруйте, князю, вони ж зараз же всі повтікають від вас, і тоді хто вам оброк платитиме? — скрикнула Фелісата Михайлівна.

— Звичайно, всі розбіжаться,— тривожно озвалася Ганна Миколаївна.

— Ой боже мій! Невже вони й справді втечуть? — скрикнув князь здивовано.

— Втечуть, зараз же всі втечуть і вас самого й покинуть,— підтвердила Наталія Дмитрівна.

>— Ой боже мій! Ну то я їх не пу-щу на волю. Втім, це я тільки так.

— Отак воно краще, дядечку,— скріпив Мозгляков.

Досі Марія Олександрівна слухала мовчки й спостерігала, їй здалося, що князь зовсім про неї забув і що це аж ніяк не натурально.

— Дозвольте, князю,— почала вона голосно й з гідністю,— відрекомендувати вам мого чоловіка, Афанасія Матвійовича. Він умисне приїхав із села, тільки-но почув, що ви зупинилися в моєму домі.

Афанасій Матвійович усміхнувся й набрав поважного вигляду. Йому здалося, що його похвалили.

— О, я дуже радий,— мовив князь.— А-фа-насій Матвійович! Дозвольте, я щось при-га-дую. А-фа-на-сій Мат-ві-йович. Авжеж, це той, котрий у селі. СЬагтаги, спагтаги, дуже радий. Друже мій! — скрикнув князь, звертаючись до Мозглякова.— Та це ж той самий, пам'ятаєш, недавно ще в риму вихо-дило. Як пак це? Чоловік у двері, а дружина... авжеж, до якогось міста й дружина теж по-ї-хала...

— Ой князю, та це, мабуть: чоловік у двері, а дружина до Твері,— той самий водевіль, якого в нас торік актори грали,— підхопила Фелісата Михайлівна.

— Авжеж, от-от, до Твері; я все за-бу-ваю. Спаг-тапї, спагтаги! То це ви той самий і є? Надзвичайно радий з вами позна-йо-митися,— казав князь, не підводячись із крісла й простягаючи руку усміхненому Афанасієві Матвійовичу.— Ну, як ваше здоров'я?

— Гм...

— Він здоровий, князю, здоровий,— похопилася відповісти Марія Олександрівна.

— Авжеж, це й видно, що він здо-ровий. І ви все у селі? Ну, я дуже радий. Та який він черво-но-щокий і все сміється...

Афанасій Матвійович усміхався, вклонявся і навіть розшаркувався. Але при останній увазі князевій не втерпів і раптом ні з доброго дива пребезглуздо пирс-нув зо сміху. Всі зареготали. Дами верещали від утіхи. Зіна спалахнула і, блискаючи очима, подивилася на Марію Олександрівну, котра т|еж розривалася від злості. Пора було змінити розмову. ,

— Як ви спочивали, князю? — спитала вона медоточивим голосом, одночасно даючи грізним поглядом узнаки Афанасієві Матвійовичу, щоб він негайно забирався на своє місце.

— О, я дуже добре спав,— озвався князь,— і, знаєте, бачив один чарів-ний сон, ча-рів-ний сон!

— Сон! Я страшенно люблю, коли розповідають про сни,— скрикнула Фелісата Михайлівна.

— І я теж, люблю дуже! — додала Наталія Дмитрівна.

— Ча-рів-ний сон,— повторював князь із солодкою усмішкою,— та зате цей сон надзви-чайний секрет!

— Як, князю, невже й розповісти не можна? Та це, мабуть, якийсь дивний сон? — зауважила Ганна Миколаївна.

— Над-зви-чайний секрет,— повторював князь, з насолодою підбуджуючи цікавість дам.

— То це, мабуть, страшенно цікаво! — кричали дами.

— Б'юсь об заклад, що князь уві сні стояв навколішки перед якоюсь красунею й освідчувався їй! —скрикнула Фелісата Михайлівна.— Ну, признайтесь, князю, що це правда! Миленький князю, признайтесь!

— Признайтесь, князю, признайтесь! — підхопили з усіх боків.

Князь урочисто й захоплено слухав усі ці крики. Просьби дам надзвичайно лестили його самолюбству, він аж трохи не облизувався.

— Хоч я й сказав, що мій сон — надзвичайний секрет,— відповів він, врешті,— але я мушу признатися, що ви, пані, на мій подив, майже зовсім його від-га-дали.

— Відгадала!—з захватом скрикнула Фелісата Михайлівна.— Ну, князю! Тепер, як хочете, а ви повинні відкрити нам, хто така ваша красуня?

— Неодмінно відкрийте!

— Тутешня чи ні?

— Миленький князю, відкрийте!

— Душечко князю, відкрийте! Хоч умріть, а відкрийте! — кричали з усіх боків.

— Mesdames, mesdames!.. Якщо вже ви так на-стій-но хочете знати, то я тільки одне можу вам відкрити, що це — най-ча-рівніша і, можна сказати, най-не-по-роч-ніша дівиця з усіх, котрих я знаю,— промимрив, зовсім розтанувши, князь.

— Найчарівніша! І... тутешня! Хто ж би це? — питали дами, значливо перезираючись і переморгуючись одна з одною.

— Звісно, ті, котрих тут за перших красунь вважають,— промовила Наталія Дмитрівна, потираючи свої червоні ручища й поглядаючи своїми кошачими очима на Зіну. Разом із нею й усі подивилися на Зіну.

— То як же, князю, коли ви бачите такі сни, то чому ж би вам наяву не одружитися? — спчтала Фелісата Михайлівна, оглядаючи всіх значливим поглядом.

— А як би ми славно одружили вас! — підхопила друга дама.

— Миленький князю, одружіться! — пропищала третя.

— Одружіться, одружіться! — закричали з усіх боків.— Чому ж не одружитися?

— Авжеж... Чому ж не одружитися? — підтакував князь, збитий з пантелику всіма цими криками.

— Дядечку! — скрикнув Мозгляков.

— Авжеж, друже мій, я тебе ро-зу-мію! Я саме хотів вам сказати, mesdames, що я вже не спроможний більше одружитися, і, пробувши чарів-ний вечір у нашої чудової господині, я завтра ж вирушаю до ієромонаха Мисаїла в пустинь, а тоді вже просто за кордон, щоб зручніше стежити за євро-пейською ос-ві-тою.

Зіна пополотніла і з невимовною тугою подивилася на матір свою. Та Марія Олександрівна вже вирішила. Досі вона тільки очікувала, випробувала, хоч і розуміла, що справу надто попсовано й що вороги її надто ьипередили її на дорозі. Врешті, вона збагнула все і вирішила за одним разом, одним ударом розтрощити стоголову гідру. Велично встала вона з крісла і твердими кроками наблизилась до столу, гордим поглядом змірюючи пігмеїв-ворогів своїх. Вогонь натхнення ярів у цьому погляді. Вона вирішила поразити, збити з пантелику всіх цих уїдливих плетух, розчавити негідника Мозглякова, як таргана, і одним рішучим, сміливим ударом здобути знову весь свій утрачений вплив на іді-ота-князя. Зрозуміло, потрібна була зухвалість незвичайна, та по— зухвалість не до кишені було лазити Марії Олександрівні!

— Mesdames,— почала вора урочисто й з гідністю (Марія Олександрівна взагалі надзвичайно полюбляла урочистість),,— mesdames, я довго прислухалася до вашої розмови, до ваших веселих і дотепних жартів і вважаю, що час мені сказати своє слово. Ви знаєте, ми зібралися тут усі разом зовсім випадково (і я така рада, така з цього рада)... Ніколи б я перша не зважилась виповісти важливу родинну таємницю і розголосити її раніше, ніж вимагає звичайнісіньке почуття пристойності. Особливо прошу вибачення в мого милого гостя; але мені здалося, що він сам далекими натяками на ту ж обставину подає мені думку, що йому не тільки не буде неприємне формальне й урочисте оголошення нашої родинної таємниці, а що він навіть сам бажає цього розголошення... Адже так, князю, я не помилилась?

— Авжеж, ви не помилились... І я дуже, дуже радий...— промовив князь, зовсім не тямлячи, про що йдеться.

Марія Олександрівна, для більшого ефекту, зупинилась перевести дух і оглянула все товариство. Всі гості з жадібною й турботною цікавістю вслухалися в слова її. Мозгляков здригнувся; Зіна почервоніла й підвелася з крісла; Афанасій Матвійович, чекаючи чогось незвичайного, про всяк випадок висякався.

— Так, mesdames, я з радістю готова повірити вам мою родинну таємницю. Сьогодні по обіді князь, захоплений красою й... достоїнствами моєї дочки, зробиіз їй честь своїм освідченням. Князю! — закінчила вона тремтячим від сліз і хвилювання голосом,— любий князю, ви не повинні, ви не можете гніватися на мене за мою нескромність! Тільки надзвичайна родинна радість могла передчасно вирвати з мого серця цю милу таємницю, і... яка мати може обвинуватити мене в цьому разі?

Не знаходжу слів, щоб змалювати ефект, який справила несподівана вихватка Марії Олександрівни. Всі наче заціпеніли з подиву. Віроломні гості, які думали налякати Марію Олександрівну тим, що вже знають її таємницю, які думали вбити її завчасним виявленням цієї таємниці, які думали роздерти її поки що самими натяками, були приголомшені такою сміливою відвертістю. Така безстрашна відвертість означала силу. "Виходить, князь справді, своєю власною волею, одружується з Зіною? Виходить, не зваблювали його, не обпоювали, не дурили? Виходить, не потаємним, не злодійським способом змушують його одружитися? Виходить, Марія Олександрівна нікого не боїться? Виходить, не можна вже розбити цього весілля, коли князь не з примусу одружується?" Пролинув миттєвий шепіт, який раптом перетворився на верескливі крики радощів. Перша кинулася обіймати Марію Олександрівну Наталія Дмитрівна, за нею Ганна Миколаївна, за цією Фелісата Михайлівна. Всі посхоплювалися з своїх місць, усі перемішалися. Багато дам були бліді від злості. Стали вітати сконфужену Зіну; вчепилися навіть за Афанасія Матвійовича. Марія Олександрівна мальовниче простягла руки й, майже силоміць, обняла свою дочку. Тільки князь дивився на всю цю сцену з якимсь чудним подивом, хоч і всміхався, як і раніше. Втім, сцена йому почасти припала до сподоби. При обіймах матері з дочкою він вийняв

хустку й витер своє око, на якому блиснула сльозинка. Звичайно, кинулися й до нього з вітаннями.

— Вітаємо, князю! Вітаємо! — кричали з усіх боків.

— То ви одружуєтесь?

— То ви справді одружуєтесь?

— Миленький князю, то ви одружуєтесь?

— Авжеж, авжеж,— відповідав князь, надзвичайно вдоволений з вітань і захоплень,— і признаюсь вам, що мені найбільше подобається ваше миле спів-чуття до мене, якого я ні-коли не забуду, ні-коли не забуду. Charmant! Charmant! Ви навіть навели на мене сльози...

— Поцілуйте мене, князю! — голосніше за всіх кричала Фелісата Михайлівна.

— І, признаюся вам,— казав князь, якого перебивали з усіх боків,— я найбільше дивуюся з того, що Марія Іва-нів-на, наша ша-новна господиня, так не-зви-чай-но проникливо вгадала мій сон. Наче вона замість мене його ба-чила. Незви-чайна проникливість! Не-зви-чай-на проникливість!

— Ой князю, ви знову за сон?

— Та вже признайтеся, князю, признайтеся! — кричали всі, обступивши його.

— Так, князю, критися нема чого, час виявити цю таємницю,— рішуче й суворо сказала Марія Олександрівна.— Я зрозуміла вашу тонку алегорію, вашу чарівну делікатність, з якою ви намагалися мені

натякнути про бажання ваше оголосити ваше сватання. Так, mesdames, це правда: сьогодні князь стояв навколішки перед моєю дочкою і наяву, а не вві сні урочисто освідч чився їй.

— Зовсім ніби наяву і навіть з тими самими обста-ви-нами,— підтвердив князь.— ^Іадмуазель,— з незвичайною ввічливістю звернувся він до Зіни, яка досі ще не отямилася від подиву,— мадмуазель! Присягаюся, що ніколи б я не насмів вимовити ваше ім'я, коли б інші перше за мене не ви-мо-ви-ли його. Це був чарівний сон, ча-рів-ний сон, і я подвійно щасливий, що тепер дозволено мені ви-сло-вити це вам. Charmant! Charmant!..

— Але, даруйте, як же це? Він же все каже про сон,— прошепотіла Ганна Миколаївна стривоженій і злегка зблідлій Марії Олександрівні. Лелечко! В Марії Олександрівни й без цих застережень давно вже нило й трепетало серце.

— Як же це? — шепотіли дами, перезираючись одна з одною.

— Даруйте, князю,— почала Марія Олександрівна з болісно скривленою усмішкою,— запевняю вас, що ви мене дивуєте. Що за химерна в ьас ідея про сон? Признаюсь вам, я думала досі, що ви жартуєте, але... Якщо це жарт, то це досить недоречний жарт... Я хочу, я бажаю пояснити це вашою неуважливістю, але...

— Справді, це, може, в них від неуважливості,— прошипіла Наталія Дмитрівна.

— Авжеж... може, це й від неуважливості,— підтвердив князь, усе ще не зовсім розуміючи, чого від нього домагаються.— І, уявіть, я всім розкажу зараз один а-нек-дот. Кличуть мене, в Петербурзі, на по-хо-рон, так, до одних людей, maison bourgeoise, mais honnête1, а я й переплутав, що на іменини. А іменини ще минулого тижня бу-ли. Букет з камелій іме-нин-ниці приготував. Увіходжу, і що ж бачу? Чоловік поважний, солідний

— лежить на столі, я аж зди-ву-вався. Я просто не знав, куди подітися з бу-кетом.

— Але, князю, справа не в анекдотах! — з досадою перебила Марія Олександрівна.— Звичайно, моя дочка не потребує вганяти за женихами, але допіру ви самі отут, біля цього рояля, освідчилися їй. Я не викликала вас на це... Це мене, можна сказати, фрапірувало... Звісно, в мене майнула тільки одна думка, і я відклала це все, доки ви прокинетесь. Але я — мати; вона —

1 міщанська, але чесна родина (франц.).

дочка моя... Ви самі щойно казали про якийсь сон, і я думала, ви під виглядом алегорії хочете розповісти про ваше сватання. Я дуже добре знаю, що вас, може, збивають... я навіть підозрюю, хто саме... але... виясніть, князю, виясніть непорозуміння швидше, задовільніше. Так не можна жартувати з благородним домом... е ;

— Авжеж, так не можна жартувати з благородним домом,— підтакнув князь без тями, але вже починаючи потроху непокоїтися.

— Та це не відповідь, князю, на моє запитання. Я прошу вас відповісти певно; підтвердіть, зараз же підтвердіть тут, при всіх, що ви недавно освідчувалися моїй дочці.

— Авжеж, я готовий підтвердити. Втім, я все це вже розповідав, і Феліcата Яківна цілком угадала мій сон.

— Не сон! Не сон! — закричала несамовито Марія Олександрівна.— Не сон, а це було наяву, князю, наяву, чуєте, наяву!

— Наяву! — скрикнув князь, здивовано підводячись з крісла.— Ну, друже мій! Як ти допіру навіщував, так і вийшло! — додав він, звертаючись до Мозглякова.— Але запевняю вас, шановна Маріє

Степанівно, що ви помиляєтесь! Я цілком певен, що я це бачив тільки вві сні!

— Господи помилуй! — скрикнула Марія Олександрівна.

— Не побивайтеся, Маріє Олександрівно,— втрутилася Наталія Дмитрівна.— Князь, може, якось забули. Вони згадають.

— Я дивуюся вам, Наталіє Дмитрівно,— обурено заперечила Марія Олександрівна.— Хіба такі речі забуваються? Хіба це можна забувати? Даруйте, князю! Ви смієтеся з нас, чи що? Чи ви, може, строїте з себе одного з шематонів часів регентства, котрих зображає Дюма? Якого-небудь Ферлакура, Лозьона? Але^ крім того, що це вам не до літ, запевняю вас, що це вам не вдасться! Моя дочка не французька віконтеса. Допіру тут, ось тут вона співала вам романс, і ви, захоплені її співом, впали навколішки й освідчилися їй. Невже я марю? Невже я сплю? Кажіть, князю: сплю я чи ні?

— Авжеж... а втім, може, ні...— відповів розгублений князь.— Я хочу сказати, що я тепер, здається, не вві сні. Я, бачите, недавно був уві сні, а тому бачив сон, що вві сні...

— Ху ти, боже мій, що це таке: не вві сні — уві сні, уві сні — не вві сніГ Та це чортзна-що таке! Ви марите, князю, чи ні?

— Авжеж, чортзна... Втім,: я, здається, вже зовсім тепер збився...— промовив князь, кидаючи кругом занепокоєні погляди. і

— Але як же ви могли бачити вві сні,— побивалася Марія Олександрівна,— коли я вам же з такими подробицями розповідаю ваш власний сон, тоді як ви його ще нікому з нас не розповідали?

— Та, може ж, князь уже комусь і розповідали,— промовила Наталія Дмитрівна.

— Авжеж, може, я комусь і розповідав,— підтвердив зовсім розгублений князь.

— Оце комедія! — шепнула Фелісата Михайлівна своїй сусідці.

— Ох ти боже мій! Та тут яке хоч терпіння урветься! — кричала Марія Олександрівна, ламаючи в нестямі руки,— Вона вам співала романс, романс співала! Невже ви й це ввi сні бачили?

— Авжеж, і справді ніби співала романс,— промимрив князь задумано, і раптом якийсь спогад оживив його обличчя.

— Друже мій! — скрикнув він, звертаючись до Мозг-лякова.— Я й забув тобі тоді сказати, що й справді ж був якийсь романс і в цьому романсі були все якісь зам-ки, все замки, так що дуже багато було замків, а потім був якийсь тру-ба-дур! Авжеж, я це все пам'ятаю... так що я й заплакав... А тепер ось і вагаюсь, начеб це й направду було, а не ввi сні...

— Признаюсь вам, дядечку,— відповів Мозгляков якомога спокійніше, хоч голос його й тремтів від якоїсь тривоги,— признаюсь вам, мені здається, все це дуже легко уладнати й погодити. Мені здається, ви справді чули спів. Зінаїда Афанасіївна співає чудово. По обіді вас відвели сюди, і Зінаїда Афанасіївна вам проспівала романс. Мене тоді не було, але ви, мабуть, розчулились, згадали старовину; може, згадали про ту саму віконтесу, з якою ви самі колись співали романси й про яку ви ж самі нам' уранці розповідали. Ну, а потім, коли лягли спати, вам унаслідок приємних вражень і приснилося, що ви закохані й освідчуєтесь...

Марія Олександрівна була просто приголомшена таким зухвальством.

— Ой мій друже, це ж і справді так було,— закричав князь у захопленні.— Саме внаслідок приємних вражень! Я таки пам'ятаю, як мені співали романс, а я за це вві сні і схотів одружитися. І віконтеса також була... Ой, як ти розумно це розплутав, мій любий! Ну! Я тепер цілком певен, що все це бачив уві сні! Маріє Василівно! Запевняю вас, що ви помиляєтесь! Це було вві сні. Інакше я не став би гратися вашими благородними почуттями...

— А! Тепер я бачу ясно, хто тут напаскудив! — закричала Марія Олександрівна, не тямлячи себе від ша-,лу й звертаючись до Мозглякова.— Це ви, добродію, ви, безчесна людина, ви все це накоїли! Ви збаламутили цього нещасного ідіота за те, що вам самим відмовили! Але ти заплатиш мені, мерзотна людино, за цю образу! Заплатиш, заплатиш!

— Маріє Олександрівно,— кричав і собі Мозгляков, почервонівши як рак,— ваші слова такою мірою... Я вже й не знаю, якою мірою ваші слова... Жодна світська дама не дозволить собі... Я принаймні захищаю свого родича. Погодьтеся самі, так зваблювати...

— Авжеж, так зваблювати...— підтакував князь, намагаючись сховатися за Мозглякова.

— Афанасію Матвійовичу! — вереснула Марія Олександрівна якимсь неприродним голосом.— Невже ви не чуєте, як нас страмлять і ганблять? Чи ви вже зовсім звільнили себе від усяких обов'язків? Чи ви й справді не батько родини, а огидний дерев'яний стовп? Чого ви очима кліпаєте? Інший чоловік давно б уже кров'ю змив образу своєї родини!..

— Жінко! — з важністю почав Афанасій Матвійович, гордий з того, що й у ньому настала потреба.— Жінко! Та й справді чи не бачила ти всього цього вві сні, а тоді, як прокинулась, то й переплутала все, по-свійськи...

Та Афанасієві Матвійовичу не судилося докінчити свого дотепного здогаду. Досі ще гості стримувалися й підступно набирали на себе вигляду якоїсь поважної солідності. Але тут гучний залп найнестримнішого сміху сповнив усю кімнату. Марія Олександрівна, забувши всяку пристойність, кинулася була на свого чоловіка, мабуть того, щоб зараз же видряпати йому очі. Та її вдержали силою. Наталія Дмитрівна скористувалася з обставин і хоч краплинку та підлила ще отрути.

— Ой Маріє Олександрівно, може, воно й справді так було, а ви побиваєтесь,— промовила вона наймедо-точивішим голосом.

— Як було? Що таке булб? — кричала Марія Олександрівна, не добираючи ще гарненько.

— Ой Маріє Олександрівно, це ж іноді й буває...

— Та що таке буває? Жили ви з мене сотати хочете, чи що? і

— Може, ви й справді бачили це вві сні.

— Вві сні? Я? Вві сні? І ви смієте казати мені це просто в очі?

— Що ж, може, й справді так було,— озвалася Фелісата Михайлівна.

— Авжеж, може, й справді так було,— промимрив іакож князь.

— І він, і він туди ж! Господи боже мій! — скрикнула Марія Олександрівна, сплеснувши руками.

— Як ви побиваєтесь, Маріє Олександрівно! Згадайте, що сни посилає бог. Вже коли бог захоче, то вже ніхто як бог, і на всьому його свята воля лежить. Гніватися тут уже нічого.

— Авжеж, гніватися нічого,— підтакував князь.

— Та ви мене за божевільну маєте, чи що? — ледве промовила Марія Олександрівна, задихаючись від злості. Це вже було понад людські сили. Вона похопилася знайти стілець і знепритомніла. Знялася метушня.

— Це вони для пристойності знепритомніли,— шепнула Наталія Дмитрівна Ганні Миколаївні.

Але в цю хвилину, у хвилину найбільшого спантели-чення публіки й напруження всієї цієї сцени, раптом виступила одна, досі безмовна, особа — і характер усієї сцени негайно змінився...

РОЗДІЛ XIV

Зінаїда Афанасіївна, взагалі кажучи, була надзвичайно романтичної вдачі. Не знаємо, чи тому, як запевняла сама Марія Олександрівна, що надто начиталася "цього дурня" Шекспіра із "своїм учителем", але ніколи, за все мордасовське життя своє, Зіна ще не дозволяла собі такої, незвичайно романтичної, або, краще сказати, героїчної, вихватки, як та, котру ми зараз будемо описувати.

Бліда, з рішучістю в погляді, але майже тремтячи від хвилювання, дивно-прекрасна в своєму обуренні, вона виступила наперед. Обводячи всіх довгим, визивним поглядом, вона посеред запалої раптом безмовності звернулася до матері, котра, тільки-но Зіна рухнулася, враз опритомніла й розплющила очі.

— Мамо! — сказала Зіна.— Навіщо дурити? Навіщо ще брехнею плямувати себе? Все вже таке забруднене тепер, що, далебі, не варто і принизливо намагатися прикривати цей бруд!

— Зіно! Зіно! Що з тобою? Отямся! — скрикнула перелякана Марія Олександрівна, схопившись із свого крісла...

— Я вам сказала, я вам сказала заздалегідь, мамо, що я не знесу всієї цієї ганьби,— говорила Зіна.— Невже ж неодмінно треба ще більше принижувати, ще більше бруднити себе? Але знайте, мамо, що я все візьму на себе, бо я винуватіша за всіх. Я, я своєю згодою дала хід цій бридкій... інтризі! Ви — мати; ви мене любите, ви думали по-своєму, за своїми поняттями, влаштувати моє щастя. Вас іще можна простити; але мене, мене — ніколи!

—— Зіно, невже ти хочеш розповідати?.. О боже! Я передчувала, що цей кинджал не мине мого серця!

— Так, мамо, все розкажу! Я зганьблена, ви... ми всі зганьблені!..

— Ти перебільшуєш, Зіно! Ти в нестямі і не пам'ятаєш, що кажеш! І навіщо ж розказувати? Тут глузду нема... Сором не на нас... Я доведу зараз, що сором не на нас...

— Ні, мамо,— скрикнула Зіна з злісним тремтінням у голосі,— я не хочу більше мовчати перед цими людьми, думку котрих зневажаю й котрі приїхали сміятися з нас! Я не хочу зносити від них образ; жодна з них не має права кинути в мене брудом. Всі вони ладні вчинити зараз же утридцятеро гірше, ніж я або ви! Чи ж сміють, чи можуть вони бути нашими суддями?..

— Оце чудово! Ось як заговорила! Це що ж! Це нас ображають,— почулося з усіх боків.

— Та вони й справді самі не тямлять, що кажуть,— промовила Наталія Дмитрівна.

Зауважимо в дужках, що Наталія Дмитрівна сказала справедливо. Якщо Зіна не вважала цих дам гідними судити себе, навіщо ж було й виходити до них з таким розголошенням, з такими признаннями? Взагалі Зінаїда Афанасіївна надзвичайно поквапилась. Так згодом думали найкращі голови в Мордасові. Все б можна було поправити! Все б можна було уладнати! Щоправда, й Марія Олександрівна сама собі того вечора напсувала своєю сквапністю й зарозумілістю. Треба було тільки насміятися з ідіота-стариганя та й вигнати його геть! Але Зіна, як на те, всупереч здоровому глузду й мордасовській мудрості, звернулася до князя. "" — Князю,— сказала вона старому, котрий з пошани навіть підвівся злегка з стільця,— так вразила вона його тієї хвилини.— Князю! Простіть мене, простіть нас! Ми обдурили, ми звабили вас...

— Та ти замовкнеш, нещасна! — в нестямі скрикнула Марія Олександрівна.

— Панно! Панно! Ma charmante enfant...— мимрив вражений князь.

Та горда, поривчаста і в найвищій мірі мрійна вдача Зінина поривала її цієї хвилини геть із кола всіх пристойностей, що їх вимагала дійсність. Вона забула навіть про свою матір, котру судомило від її признань.

— Так, ми обдурили вас обидві, князю: мама тим, що вирішила змусити вас одружитися зо мною, а я тим, що погодилась на це. Вас напоїли вином, я згодилась співати й кривлятися перед вами. Вас — немічного, беззахисного, обшахрували, як висловився Павло Олександрович, обшахрували заради вашого багатства, заради вашого князівства. Все це було страшенно нице, і я каюся в цьому. Але присягаюсь вам, князю, що я зважилася на цю ницість не з ницого мотиву. Я хотіла... Та що я! Подвійна ницість виправдувати себе в такій справі! Але заявляю вам, князю, що я, коли б і взяла щось від вас, то була б за це вашою іграшкою, служницею, танцюристкою, рабою... Я поклялась і свято б спевнила клятву мою!

Сильний горловий спазм зупинив її в цю хвилину. Всі гості ніби заціпеніли і слухали, вирячивши очі. Несподівана й цілком незрозуміла їм вихватка Зіни збила їх з пантелику. Тільки князь був зворушений до сліз, хоч і половини не розумів з того, що сказала Зіна.

— Але я одружуся з вами, ma belle enfant, якщо вже ви так хо-че-те, — мимрив він,— і це для мене буде ве-лика честь! Тільки запевняю вас, що це був справ-ді мовби сон... Ну, чи мало чого я побачу вві сні? Чого ж так тур-бу-ватися? Я навіть нічого ніби й не зрозумів, mon ami,— казав він, звертаючись до Мозглякова,— поясни мені хоч ти, будь лас-ка...

— А ви, Павле Олександровичу,— підхопила Зіна, теж звертаючись до Мозглякова,— ви, на котрого я один час вирішила була дивитися як на мого майбутнього чоловіка, ви, котрий тепер так жорстоко на мені помстилися,— невже й ви могли пристати до цих людей, щоб розтерзати й зганьбити мене! І ви казали, що кохали мене! Та не мені читати вам повчання! Я винуватіша за вас. Я образила вас, бо справді манила вас обіцяннями і мої недавні докази були брехня й хитросплетення! Я вас ніколи не кохала, і якщо вирішила вийти за вас, то єдино, щоб хоч кудись піти звідси, з цього проклятого міста і спекатися всього цього смороду... Але, присягаюся вам, вийшовши за вас, я була б вам доброю й вірною дружиною... Ви жорстоко помстилися на мені, і, якщо це тішить вашу гордість....

— Зінаїдо Афанасіївно! — скрикнув Мозгляков.

— Якщо досі ви почуваєте до мене ненависть...

— Зінаїдо Афанасіївно!!

— Якщо коли-небудь,— вела Зіна, душачи в собі сльози,— якщо коли-небудь ви кохали мене...

— Зінаїдо Афанасіївно!!!

— Зіно! Зіно! Доню моя! — волала Марія Олександрівна.

— Я падлюка, Зінаїдо Афанасіївно, я падлюка, та й годі!— скріпив Мозгляков, і всіх охопило страшне збудження. Знялися крики подиву, обурення, але Мозгляков стояв, наче прикипів до місця, без думки й без голосу...

Для слабких і пустих вдач, що звикли постійно підкорятися і наважуються, врешті, розлютіти й протестувати, одно слово, бути твердими й послідовними, завжди існує риса,— близька межа їхньої твердості й послідовності. Протест їхній на початку буває найенергійніший. Енергія їхня доходить навіть до несамовитості. Вони кидаються на перешкоди, якось зажмуривши очі, і майже завжди беруть собі ношу на плечі не до снаги. Та, дійшовши до певної точки, знавісніла людина раптом ніби сама себе злякається і зупиняється, як ошелешена, з жахом запитуючи себе: "Що ж це я такого накоїв?" Потім негайно розкисає, скімлить, вимагає можливості пояснити, стає навколішки, просить прощення, благає, щоб усе було, як перше, але тільки щоб швидше, щоб якнайшвидше!.. Майже те саме сталося тепер з Мозгляковим. Втративши самовладу, знавіснівши, накликавши лихо, яке він уже все, цілком, ставив тепер на карб самому собі, наситивши своє обурення та самолюбство і себе ж зненавидівши за це, він раптом зупинився, вбитий совістю, перед несподіваною вихваткою Зіни. Останні її слова добили його зовсім. Перескочити з однієї крайності до іншої було справою одної хвилини. І

— Я — віслюк, Зінаїдо Дфанасіївно! — скрикнув він у пориві несамовитого каяття.— Ні! Що віслюк? Віслюк іще нічого! Я незрівнянно гірший за віслюка! Але я вам доведу, Зінаїдо Афанасіївно, я вам доведу, що й віслюк може бути благородною людиною!.. Дядечку! Я обдурив вас! Я, я, я обдурив вас! Ви не спали; ви справді, наяву, освідчувалися, а я, я, падлюка, з помсти за те, що мені відмовили, упевнив вас, що ви бачили все це вві сні.

— На диво цікаві речі відкриваються,— прошипіла Наталія Дмитрівна на вухо Ганні Миколаївні.

— Друже мій,— відповів князь,— за-спо-кой-ся, будь лас-ка; ти мене, далебі, перелякав своїм криком. Запевняю тебе, що ти по-ми-ля-єшся... Я, коли хоч, ладен одружитися, якщо вже так тре-ба; але ж ти, сам же, запевняв мене, що це було тільки вві сні...

— О, як упевнити мені вас! Навчіть мене, як мені упевнити його тепер! Дядечку, дядечку! Адже це важлива річ, вельми важлива фамільна справа! Розміркуйте! Подумайте!

— Друже мій, гаразд, я по-ду-маю. Стривай, дай же мені згадати все, як було. Спочатку я бачив кучера Фе-о-фі-ла...

— Е! Не до Феофіла тепер, дядечку!

— Авжеж, припустімо, що тепер не до ньо-го. Потім був На-по-ле-он, а далі ніби ми чай пили і якась дама прийшла й увесь цукор у нас поїла...

— Але, дядечку,— бовкнув Мозгляков у запамороченні розуму свого, — це ж сама Марія Олександрівна розповідала вам недавно про Наталію Дмитрівну! Я ж бо тут був, я сам це чув! Я сховався й дивився на вас у дірочку...

— Як, Маріє Олександрівно,— підхопила Наталія Дмитрівна,— то ви вже й князеві розповідали, що я у вас цукор украла з цукерниці! То я до вас цукор красти їжджу!

— Геть від мене!—закричала Марія Олександрівна, доведена до розпачу.

— Ні, не геть, Маріє Олександрівно, ви так не смієте казати, а виходить, я у вас цукор краду? Я давно чула, що ви про мене такі паскудства розпускаєте.

Мені Софія Петрівна докладно розповідала... То я у вас цукор краду?

— Але, mesdames,— закричав князь,— це ж було тільки вві сні! Ну, хіба мало чого я бачу вві сні?..

— Бодня клята,— пробурмотіла стиха Марія Олександрівна.

— Як, я ще й бодня! — заверещала Наталія Дмитрівна.— А ви хто така? Я давно знаю, що ви мене бод-нею узиваєте! В мене принаймні чоловік, у мене, а в вас дурень...

v — Авжеж, я пам'ятаю, була й бод-ня,— промимрив без тями князь, пригадуючи недавню розмову з Марією Олександрівною.

— Як, і ви туди ж дворянку ганити? Як ви смієте, князю, дворянку ганити? Коли я бодня, то ви безногі...

— Хто, я безногий?

— Авжеж, безногі, та ще й беззубі, от ви які!

— Та ще й одноокий! — закричала Марія Олександрівна.

— У вас корсет замість ребер! — додала Наталія Дмитрівна.

— Обличчя на пружинах!

— Волосся свого нема!..

— І вусики, в дурня, накладні,— скріпила Марія Олександрівна.

— Та хоч носа лишіть мені, Маріє Степанівно, справжнього! — скрикнув князь, ошелешений такими раптовими відвертостями.— Друже мій! Це ти мене продав! Це ти розповів, що волосся в мене нак-лад-не...

— Дядечку!

— Ні, друже мій, я вже не можу більше тут лишатися! Забери ти мене куди-небудь... Quelle société!1 Куди це ти завів мене, бо-же мій?

— Ідіот! Падлюка! — кричала Марія Олександрівна.

— Боже ти мій! — казав сердешний князь.— Я ось тільки трошки за-був, чого я сюди приїхав, але я зараз зга-даю. Забери ти мене, братику, куди-не-будь, а то мене розшматують! До того ж... мені не-гай-но треба записати одну нову думку...

— Ходімо, дядечку, ще не пізно; я вас зараз же перевезу до готелю і сам переїду з вами...

— Авжеж, до готелю. Adieu, ma charmante enfant...

1 Яке товариство! (франц.)

Ви самі... ви тільки самі... доб-рочесні. Ви бла-го-род-на дівчина! Ходімо ж, мій любцй. О боже мій!

Але не буду описувати кінця неприємної сцени, яка зчинилась по виході князя. • Гості роз'їхалися з вереском і лайкою. Марія Олександрівна лишилася, нарешті, сама, серед руїн та уламків своєї колишньої слави. Леле! Сила, значення, слава — все зникло за один цей вечір! Марія Олександрівна розуміла, що вже не підвестися їй до

колишнього. Тривалий, багаторічний її деспотизм над усім товариством остаточно зруйнований. Що лишалось їй тепер? — Філософувати. Та вона не філософувала. Вона прошаленіла всю ніч. Зіна збезчещена, плітки поплетуться нескінченні! Жах!

Як несхибний історик, я повинен згадати, що найбільше за всіх у цьому похміллі перепало Афанасієві Матвійовичу, який забився, врешті, кудись у хижку і там промерз до ранку. Настав нарешті й ранок; та й він не приніс нічого доброго. Біда ніколи сама не приходить...

РОЗДІЛ XV

Коли доля раз впаде на когось бідою, то ударам її й краю не буває. Це давно помічено. Мало було для Марії Олександрівни самої вчорашньої ганьби й стра-мовища! Ні! Доля готувала їй більше й краще.

Ще до десятої години ранку по всьому місту раптом розлетілась одна химерна й майже неймовірна чутка, котру всі зустріли з найзлостивішою й озлобленою радістю,— як і завжди майже зустрічаємо ми всі кожен незвичайний скандал, що трапиться з кимось із наших ближніх. "До такої міри втратити стид і совість! — кричали зусебіч,— до такої міри принизити себе, знехтувати всяку пристойність, до такої міри розпустити всі узи!" тощо. Ось, однак, що сталося. Рано-вранці, чи не о сьомій ще годині, одна бідна, нужденна стара жінка, в розпачі й сльозах, прибігла в дім Марії Олександрівни і благала покоївку якнайшвидше збудити панночку, саму тільки панночку, нищечком, щоб якось не довідалась Марія Олександрівна. Зіна, бліда й пригнічена, вибігла до жінки негайно. Та впала їй у ногн, цілувала їх, обливала слізьми й молила зараз же сходити з нею до її хворого Васі, котрий усю ніч був такий трудний, такий трудний, що, може, й дня більше не проживе.

Стара жінка казала Зіні ридаючи, що сам Вася кличе її до себе попрощатися в передсмертну годину, заклинає її всіма святими

ангелами, усім, що було перше, та що коли вона не прийде, то він умре з розпачем. Зіна Ераз вирішила йти, дарма що здійснення такої просьби вочевидь підтвердило б усі колишні озлоблені поголосе ки про перехоплену записку, про скандальну її поведінку тощо. Не сказавши нічого матері, вона накинула на, себе салоп і зараз же побігла з старою жінкою через усе місто в одну з найбідніших слобідок Мордасова, на найглухішу вулицю, де стояла одна старезна, перехняб-лена і вросла у землю хатчина, з якимись щілинками замість вікон, обнесена зусебіч кучугурами снігу.

У цій хатчині, в маленькій, низькій і затхлій кімнатці, де величезна піч засягла рівно половину всього простору, на дощаному, нефарбованому ліжку, на тонкому, як блин, матраці лежав молодий чоловік, накритий старою шинеллю. Обличчя його було бліде й виснажене, очі блищали хворобливим вогнем, руки були тонкі й сухі, мов палиці; дихав він трудно й хрипко. Помітно було, що колись він був гарний з себе; але хвороба спотворила тонкі риси його вродливого обличчя, на яке страшно й жаль було глянути, як на обличчя кожного сухотного, або, певніше сказати, умирущого. Його стара мати, котра цілий рік, мало не до останньої години, сподівалась воскресіння свого Васеньки, побачила нарешті, що не топтати вже йому рясту на цьому світі. Вона стояла тепер над ним, убита горем, згорнувши руки, без сліз, дивилася на нього й не надивлялася і все-таки не могла збагнути, хоч і знала це, що за кілька днів її ненаглядного Васю закриє мерзла земля, там, під заметами снігу, на бідному кладовищі. Та Вася не на неї дивився цієї хвилини. Все обличчя його, схудле й страдницьке, дихало тепер блаженством. Він бачив, нарешті, перед себе ту, котра снилася йому цілі півтора року, і наяву і вві сні, протягом довгих, важких ночей його недуги. Він зрозумів, що вона простила його, з'явившись до нього, мов ангел божий, у передсмертну годину. Вона стискала його руки, плакала над ним, усміхалася йому, знову дивилася на нього своїми чудовими очима, і — і все колишнє, безповоротне, воскресло знову в душі вмирущого. Життя загорілося знову в його серці і, здавалось, залишаючи його, хотіло дати відчути страдникові, як тяжко розлучатися з ним.

— Зіно,—казав він,—Зіночко! Не плач надо мною, не тужи, не нудьгуй, не нагадуй мені, що я скоро вмру. Я дивитимусь на тебе,— ось так, як тепер дивлюсь,— відчуватиму, що наші душі $нову вкупі, що ти простила мене, знову цілуватиму твбї руки, як колись, і вмру, може, не помітивши смерті' Схудла ти, Зіночко! Ангеле ти мій, з якою добрістю,ти на мене тепер дивишся. А пам'ятаєш, як ти перше сміялася? Пам'ятаєш?.. Ой Зіно, я не прошу в тебе прощення, я й згадувати не хочу про те, що було,— тому, Зіночко, тому, що ти, може, й простила мене, та я сам ніколи собі не прощу. Були довгі ночі, Зіно, безсонні, жахливі ночі, і цими ночами, ось на цьому самому ліжку, я лежав і думав, довго, багато передумав, і давно вже вирішив, що мені краще вмерти, їй-богу, краще!.. Я не придатний був жити, Зіночко!

Зіна плакала і мовчки стискала його руки, начеб хотіла цим зупинити його.

— Чого ти плачеш, ангеле мій? — вів хворий.— За тим, що я вмираю, за цим тільки? Але ж усе інше давно вже вмерло, давно поховане! Ти розумніша за мене, ти чистіша серцем і тому давно знаєш, що я погана людина. Хіба ти можеш іще кохати мене? І чого мені варт було знести цю думку, що ти знаєш, що я погана й пуста людина! А самолюбства скільки тут було, може й благородного... не знаю! Ох, друже мій, усе життя моє було мрією. Я все мріяв, завжди мріяв, а не жив, гордився, юрбу зневажав, а чим я гордився перед людьми? І сам не знаю. Чистотою серця, благородством почуттів? Але ж усе це було в мріях, Зіно, коли ми читали Шекспіра, а як до діла дійшло, я й виявив мою чистоту та благородство почуттів...

— Годі,— казала Зіна,— годі!.. Все це не так, марно... ти вбиваєш себе!

— Чого ти зупиняєш мене, Зіно! Знаю, ти простила мене, і давно, може, простила; але ти судила мене і зрозуміла — хто я такий; ось це мене й мучить. Невартий я твого кохання, Зіно! Ти й на ділі була чесна й великодушна: ти пішла до матері й сказала, що вийдеш за мене і ні за

кого іншого, і додержала б слова, бо в тебе слово не різнилося від діла. А я, я! Коли дійшло до діла... Чи знаєш, Зіночко, що я ж навіть не розумів тоді, чим ти жертвуєш, виходячи за мене! Я не міг навіть того зрозуміти, що, вийшовши за мене, ти, може, вмерла б з голоду. Та де, й гадки не було! Я ж думав тільки, що ти виходиш за мене, за великого поета, (за майбутнього тобто), не хотів розуміти тих причин, що їх ти виставляла, просячи почекати з весіллям, мучив тебе, тиранив, дорікав, зневажав, і дійшло, врешті, до погрози моєї тобі цією запискою. Я навіть і не падлюка був тієї хвилини. Я просто був погань-людина! О, як ти мусила зневажати мене! Ні, добре, що я вмираю! Добре, що ти за мене не вийшла! Нічого б я не збагнув з твоєї по-^ жертви, мучив би тебе, змордував би тебе за нашу бідність; минули б роки,— куди! — може, й зненавидів би тебе, як заваду в житті. А тепер краще! Тепер принаймні гіркі сльози мої очистили в мене серце. Ох! Зіночко! Кохай мене хоч трошки, так, як колись кохала! Хоч цієї останньої години... Я ж знаю, що я невартий кохання твого, але... але... о ангеле ти мій!

Протягом всієї цієї промови Зіна, ридаючи сама, кілька разів його зупиняла. Та він не слухав її; його мучило бажання висловитися, і він усе говорив, хоч через силу, задихаючись, хрипким, ядушним голосом.

— Якби не зустрів ти мене, не покохав мене, то лишився б жити! — мовила Зіна.— Ох, навіщо, навіщо ми зійшлися разом!

— Ні, друже мій, ні, не докоряй собі за те, що я вмираю,— вів хворий. — Сам я у всьому винен! Самолюбства скільки тут було! Романтизму! Чи тобі розповідали докладно мою дурну історію, Зіно? Бачиш, був тут позаторік один арештант, підсудний, лиходій і душогуб; та коли дійшло до кари, виявилось, що це зовсім легкодуха людина. Знаючи, що хворого не виведуть на кару, він добув горілки, настояв у ній табаки й випив. У нього почались страшні блювоти з кров'ю і тривали так довго, що пошкодили йому легені. Його перенесли до лікарні, і за кілька місяців він умер від тяжких сухої. Ну, от, ангеле мій, я й згадав про цього арештанта того самого дня... ну, знаєш, після записки... і вирішив так само стратити себе. Але як би ти думала, чому я вибрав сухоти? Чому я

не задушився, не втопився? Побоявся швидкої смерті? Може, й так, та все мені якось на умі мотається, Зіночко, що й тут не минулося без солодких романтичних дурниць! Все-таки в мене була тоді думка: як це красиво буде, що ось я лежатиму на ліжку, вмираючи з сухот, а ти все побиватимешся, страждатимеш, що довела мене до сухот; сама прийдеш до мене повинитися, впадеш передо мною навколішки... Я прощаю тебе, вмираючи на руках твоїх... Дурість, Зіночко, дурість, правда ж?

— Не згадуй про це! —'сказала Зіна.— Не кажи цього! Ти не такий... Краще згадуймо про інше, про наше хороше, щасливе!

— Прко мені, друже мій, {тому й кажу. Півтора року я тебе не бачив! Душу б, здається, перед, тобою тепер виклав! Адже весь цей час, відтоді, я був сам-самісінь-кий, і, здається, хвилини не було, щоб не думав я про тебе, ангеле мій ненаглядний! І знаєш що, Зіночко? Як м§ні хотілося' щось зробити, якось так заслужити, щоб примусити тебе змінити твою думку про мене. До останнього часу я. не вірив, що вмру; мене ж не тепер звалило, я довго ходив з хворими грудьми. І скільки, було в мене смішних гадок! Мріяв я, наприклад, зробитися раптом якимсь великим поетом, надрукувати в "Отечественных записках" таку поему, якої ще й на світі не бувало. Думав вилити в ній усі мої почуття, всю мою душу, так, що хоч би ти де була, а я все був би з тобою, безнастанно нагадував би про себе моїми віршами, і найкраща мрія моя була та, що ти замислишся, нарешті, й скажеш: "Ні! Він не така погана людина, як я думала!" Дурість, Зіночко, дурість, правда ж?

— Ні, ні, Вчасю, ні! — говорила Зіна.

Вона припала до нього на груди й цілувала його руки.

— А як я ревнував тебе весь цей час! Мені здається, я б умер, коли б почув про твоє весілля! Я— підсилав до тебе, чатував, шпигував... Ось вона все ходила (і він кивнув на матір).— Адже ти не кохала Мозглякова,

правда ж, Зіночко? О ангеле мій! Згадаєш ти про мене, коли я вмру? Знаю, що згадаєш; але минуть роки, серце остигне, настане холод, зима на душі, і забудеш ти мене, Зіночко!..

— Ні, ні, ніколи! Я не вийду й заміж!.. Ти мій перший... постійний...

— Усе вмирає, Зіночко, все, навіть і спогади!.. І благородні почуття наші вмирають. Натомість заходить розсудливість. Чого ж і нарікати! Користуйся життям, Зіно, живи довго, живи щасливо. Покохай і іншого, коли покохається,— не мерця ж кохати! Тільки згадай, про мене, хоч коли-не-коли; поганого не згадуй,, прости погане; але ж було і в нашому коханні гарне, Зіночко! О, золоті, безповоротні дні... Послухай, мій ангеле, я завжди любив вечірню, призахідну годину. Згадай про мене коли-небудь о цій годині! О ні, ні! Навіщо вмирати? О, як. би я хотів тепер знову ожити! Згадай, друже мій, згадай, згадай той час! Тоді була весна, сонце так яскраво світило, квітли квіти, свято було якесь довкола нас... А тепер! Подивись, подивись!

І бідний показав висхлою рукою на замерзле тьмяне вікно. Потім схопив руки Зіни, притис їх до очей своїх і гірко-гірко заридав. Ридання майже розривали змучені груди його.

І весь день страждав він, нудьгував і плакав. Зіна втішала його, як могла, але її душа страждала до смерті,.. Вона казала, що не забуде його й що ніколи нікого не покохає так, як його кохала. Він вірив їй, усміхався, цілував її руки, але спогади про минуле тільки палили, тільки шматували його душу. Так минув цілий день. Тим часом перелякана Марія Олександрівна разів десять посилала до Зіни, благала її вернутися додому і не занапащати себе остаточно в загальній думці. Нарешті, коли вже стемніло, вона, майже нестямившись від жаху, вирішила сама йти до Зіни. Викликавши дочку до іншої кімнати, вона, мало не навколішках, благала її "відсторонити цей останній і головний кинджал від її серця". Зіна вийшла до неї хвора: голова її горіла. Вона слухала й не розуміла своєї матінки. Марія Олександрівна пішла, нарешті, в розпачі, бо Зійа вирішила ночувати в домі умирущого. Цілу ніч не відходила вона від

його ліжка. Але хворому ставало чимраз гірше. Настав і ще день, та вже не було й надії, що страдник переживе його. Стара мати була як божевільна, ходила, мовби нічого не тямлячи, подавала синові ліки, яких він не хотів приймати. Агонія його тривала довго. Він уже не міг говорити, і тільки безладні, хрипкі звуки виривалися з його грудей. До найостаннішої хвилини він усе дивився на Зіну, все шукав її очима, і коли вже світло почало тьмяніти в його очах, він усе ще блукаючою, невірною рукою шукав її руку, щоб стиснути її в своїй. Тим часом короткий зимовий день збігав. І коли, нарешті, останній, прощальний промінь сонця позолотив заморожене, єдине віконце маленької кімнати, душа страдника відлетіла слідом за цим променем з виснаженого тіла. Стара мати, побачивши, врешті, перед себе труп свого ненаглядного Васі, сплеснула руками, скрикнула й кинулась на груди мертвому.

— Це ти, гадино потайна, з світу його звела! — в розпачі закричала вона Зіні.— Ти, розлучнице клята, ти, лиходійко, його згубила!

Та Зіна-вже нічого не чула. Вона стояла над мерт-г.

вим, як знавісніла. Нарешті схилилася над ним, перехрестила, поцілувала його й машинально вийшла з кімнати. Очі її горіли, голова паморочилась. Через болючі відчуття, дві майже безсонні 'ночі вона мало не втратила розуму. Вона невиразно |відчувала, що все її минуле ніби відірвалося від її серця і почалось нове життя, похмуре й загрозливе. Та не пройшла вона десяти кроків, як перед нею немов виріс із-під землі Мозгляков; здавалось, він умисне чекав на цьому місці.

— Зінаїдо Афанасіївно,— почав він якимсь боязким пошептом, квапливо озираючись на всі боки, бо ще було досить видно,— Зінаїдо Афанасіївно, я, звичайно, віслюк! Тобто, коли хочете, я вже тепер і не.віслюк, бо, бачите, все-таки повівся благородно. Та все ж я каюсь у тому, що був віслюк... Я, здається, збиваюсь, Зінаїдо Афанасіївно, але... ви пробачте, це з різних причин...

Зіна майже без тями подивилася на нього і мовчки пішла далі. Тим що на високому дерев'яному тротуарі було тісно двом поруч, а Зіна не уступалася, то Павло Олександрович зскочив з тротуару й біг біля неї внизу, безнастанно зазираючи їй в обличчя.

— Зінаїдо Афанасіївно,— вів він,— я розміркував, і якщо ви самі схочете, то я згоден відновити моє сватання. Я навіть ладен забути все, Зінаїдо Афанасіївно, всю ганьбу, і ладен простити, та тільки з одною умовою: доки ми тут, все лишається в таємниці. Ви виїдете звідси якнайшвидше; я, нишком, слідом за вами; повінчаємося десь у глушині, так що ніхто не побачить, а тоді зараз до Петербурга, хоча б і на перекладних, так, щоб з вами був тільки маленький чемоданчик... га? Згодні, Зінаїдо Афанасіївно? Скажіть мерщій! Мені не можна чекати; нас можуть побачити вкупі.

Зіна не відповідала і тільки подивилася на Мозглякова, але так подивилася, що той враз усе зрозумів, скинув капелюха, розкланявся і зник на першому повороті в провулок.

"Як же це? — подумав він.— Ще позавчора ввечері вона так розчулилась і в усьому себе винуватила? Ма-. буть, день на день не випадає!"

А тим часом у Мордасові пригоди траплялися за пригодами. Сталася одна трагічна подія. Князь, якого Мозгляков перевіз до готелю, тієї ж ночі захворів і захворів небезпечно. Мордасовці довідались про це другого ранку. Каліст Станіславович майже не відходив від хворого. Надвечір зібрався консиліум усіх мордасовських медиків. Запрошення були посланГ їм по-латині. Та, незважаючи на латинь, князь зовсім уже втратив пам'ять, марив, просив Каліста Станіславовича заспівати йому якийсь романс, говорив про якісь парики; часом ніби чогось лякався й кричав. Лікарі вирішили, що від мор-дасовської гостинності в князя сталося запалення— 'в шлунку, котре перейшло (мабуть, дорогою) в голову. Не відкидали й деякого морального потрясіння. Скінчили ж тим, що князь давно вже був схильний умерти, "а тому неодмінно вмре. В

останньому вони не помилились, бо сердешний дідок третього ж дня надвечір помер у готелі. Це вразило мордасовців. Ніхто не сподівався, що справа обернеться так серйозно. Кинулись юрбами до готелю, де лежало мертве тіло, ще не прибране, судили, рядили, кивали головами й скінчили тим, що гостро засудили "вбивць нещасного князя", розуміючи під цим, звичайно, Марію Олександрівну з дочкою. Всі відчули, що ця історія, вже через саму свою скандальність, може набрати неприємного розголосу, піде, гляди, ще в далекі країни,— і чого-чого не було переговорено й переказано. Весь цей час Мозгляков метушився, кидався на всі боки, і, врешті, голова в нього запаморочилась. У такому настрої він і бачився з Зіною. Справді, становище його було скрутне. Сам він завіз князя до міста, сам перевіз до готелю, а тепер не знав, що й робити з покійником, як і де ховати, кому дати знати? Чи везти тіло до Духанова? До того ж він вважався небожем. Він потерпав, щоб не звинуватили його в смерті поважного старця. "Чого доброго, справа ще відгукнеться в Петербурзі, у вищому товаристві!" — думав він здригаючись. Від мордасовців не можна було домогтися ніякої поради; усі враз чогось полякалися, відхлинули від мертвого тіла, й лишили Мозглякова в якійсь похмурій самотині. Та раптом уся сцена хутко змінилася. Другого дня, ранимграно, до міста в'їхав один відвідувач. Про цього відвідувача миттю заговорив весь Мордасов, але заговорив якось таємниче, пошептом, виглядаючи з усіх щілин і вікон, коли він проїхав Великою вулицею до губернатора. Сам Петро Михайлович ніби трохи навіть злякався і не знав, як бути з приїжджим гостем. Гість був досить відомий князь Щепетилов, родич покійного, людина ще майже молода, років тридцяти п'яти, в полковницьких еполетах і в аксельбантах. Всіх чиновників пройняв якийсь незвичайний страх від цих аксельбантів. Поліцеймейстер, наприклад, зовсім розгубився, звісно, тільки морально; а фізично він прибув перед очі, хоч і з досить витягнутим обличчям. Зараз же довідались, що князь Щепетилов їде з Петербурга, заїздив дорогою в Духаново. А не заставши в Духанові нікого, полетів слідом за дядьком до ^ордасова, де, як громом, уразила його смерть старого та всі найдокладніші поголоски про обставини його смерті. Петро Михайлович навіть трохи розгубився, даючи потрібні пояснення; та й усі в Мордасові

виглядали якимись винуватими. До того ж у приїжджого гостя було таке суворе, таке невдоволене обличчя, хоч, здавалося б, не можна бути невдоволеним спадщиною. Він ураз взявся до діла сам, особисто; .а Мозгляков негайно й ганебно стушувався перед справжнім, не самозваним небожем і зник — не знати куди. Вирішено було негайно перенести тіло покійного до монастиря, де й призначено похоронну відправу. Усі розпорядження приїжджого віддавалися коротко, сухо, суворо, але тактовно і пристойно... Назавтра усе місто зібралося до монастиря, щоб бути присутніми при похоронній відправі. Між дамами розійшлась безглузда чутка, що Марія Олександрівна особисто прибуде до церкви і навколішках перед домовиною голосно проситиме собі прощення і що все це мусить бути так за законом. Усе це, зрозуміло, була дурниця, і Марія Олександрівна до церкви не прибула. Ми й забули сказати, що зараз, як Зіна повернулася додому, її матінка того ж вечора вирішила переїхати в село, вважаючи більше за неможливе лишатися в місті. Там тривожно прислухалася вона з свого кутка до міських чуток, посилала на розвідки дізнаватися про приїжджу особу і весь час була в гарячці. Дорога з монастиря до Духанова проходила менше ніж за версту від вікон її сільського дому — і тому Марія Олександрівна могла зручно розглядіти довгу процесію, яка потяглася з монастиря до Духанова після похоронної відправи. Домовину везли на високих дрогах; за ними тяглася довга низка екіпажів, що проводили покійника до повороту в місто. І довго ще чорніли на білосніжному полі ці похмурі дроги, що їх везли повільно і велично, як належить. Та Марія Олександрівна не могла дивитися довго й відійшла від вікна.

За тиждень вона переїхала до Москви, з дочкою й Афанасієм Матвійовичем, а за місяць довідалися в Мордасові, що приміське село Марії Олександрівни та міський дім продаються. Отже, Мордасов навіки втрачав таку комільфотну даму! Не обійшлося й тут без лихомовства. Стали, наприклад, запевнять, що село продається разом з Афанасієм Матвійовичем... Минув рік, другий, і про Марію Олександрівну майже зовсім забули. Гай-гай! Так завжди ведеться на світі! Розповідали, проте, що вона купила собі інше село й переїхала до іншого губернського міста, де, звичайно, вже забрала всіх до рук, що Зіна досі

ще не замужем, що Афанасій Матвійович... А втім, нема чого переказувати ці поголоски; все це дуже непевно.

Минуло три роки, як я дописав останній рядок першого відділу Мордасовського літопису, і хто б міг подумати, що мені доведеться ще раз розгорнути мій рукопис і додати ще одну вістку до моєї розповіді. Але до діла! Почну з Павла Олександровича Мозглякова. Стушувавшись із Мордасова, він подався просто до Петербурга, де й дістав благополучно ту службову посаду, яку йому давно обіцяно. Незабаром він забув усі мордасов-ські події, пустився в вир світського життя, на Василь-евському острові та в Галерній гавані, жуїрував, волочився, не відставав од віку, закохався, освідчився, піймав ще раз гарбуза і, не перетравивши його, з легковажності своєї вдачі та знічев'я, випросив собі місце в одній експедиції, яку призначалося в один з найвідда-леніших країв нашої безбережної вітчизни для ревізії чи для якоїсь іншої мети, напевно не знаю. Експедиція щасливо проїхала всі ліси й пустелі і, врешті, після довгого мандрування з'явилася в головному місті "найвіддале-нішого краю" до генерал-губернатора. Це був високий, худорлявий і суворий генерал, старий воїн, зранений у боях, з двома зірками та з білим хрестом на шиї. Він прийняв експедицію важно й статечно і запросив усіх чиновників її складу до себе на бал, який давалося того самого вечора з нагоди іменин генерал-губернаторші. Павло Олександрович був дуже з цього вдоволений. Убравшись у свій петербурзький костюм, в якому намірявся справити ефект, він розв'язно ввійшов до великої зали, хоч зараз же трохи осів, побачивши силу витих та густих еполет і цивільних мундирів із зірками. Треба було відкланятися генерал-губернаторші, про яку він уже чув, що вона молода й дуже гарна собою. Підійшов він навіть з форсом і раптом заціпенів від подиву. Перед ним стояла Зіна, в чудовому бальному платті й брильянтах, горда й пишна. Вона зовсім не впізнала

Павла Олександровича. її погляд недбало ковзнув по його обличчю і зараз же звернувся на когось іншого. Вражений Мозгляков відійшов набік і в юрбі стикнувся з одним несмілим молодим чиновником, котрий ніби лякався самого себе, опинившись на генерал-губерна-тб'рському

балі. Павло Олександрович негайно заходився його розпитувати і довідався про надзвичайно цікаві речі. Він довідався, що генерал-губернатор уже два роки як одружився, коли їздив до Москви з "найвіддалені-шого краю", та що взяв він надзвичайно багату дівицю із знатного дому. Що генеральша "страшенно гарні з себе, навіть, можна сказати, перші красуні, але поводять себе надзвичайно гордо, а танцюють тільки з самими генералами"; що на цьому балі всіх генералів, своїх і приїжджих, дев'ять, включаючи сюди й дійсних статських радників; що, нарешті, "в генеральші є матінка, котра й живе разом із нею, та що ця матінка приїхала з найвищого товариства і дуже розумні", але й сама матінка не перечачи кориться волі своєї дочки, а сам генерал-губернатор не надивиться на свою дружину і дух ронить за нею. Мозгляков заїкнувся був про Афанасія Матвійовича, але у "віддаленому краї" про нього й уявлення не мали. Підбадьорившись трохи, Мозгляков пройшовся по кімнатах і незабаром углядів і Марію Олександрівну, пишно вбрану; розмахуючи дорогим віялом, вона захоплено розмовляла з однією із осіб 4-го класу. Круг неї юрмилося кілька дам, що запобігали її ласки, і Марія Олександрівна, видимо, була незвичайно люб'язна зо всіма. Мозгляков ризикнув представитися. Марія Олександрівна трохи ніби здригнулася, але зараз же, майже вмить, оправилася. Вона люб'язно благоволила впізнати Павла Олександровича; спитала про його петербурзьких знайомих, спитала, чому він не за кордоном? Про Мордасов не мовила й слова, ніби його й на світі не було. Нарешті, назвавши ім'я якогось петербурзького важного князя і спитавши про його здоров'я, хоч Мозгляков і уявлення не мав про цього князя, вона непомітно звернулася до одного сановника з запахущою сивиною, який саме підійшов, і за хвилину зовсім забула про Павла Олександровича, що стояв перед нею. З саркастичною усмішкою й з капелюхом у руках Мозгляков повернувся до великої зали. Вважаючи себе, не знати чому, зневаженим і навіть ображеним, він вирішив не танцювати. Понуро-неуважливий вигляд, їдка мефістофельська усмішка цілий вечір не сходили з його

обличчя. Картинно притулився він до колони (зала, як на те, була з колонами) і протягом усього балу, кілька годин поспіль, простояв на

одному місці, стежачи своїм поглядом за Зіною. Та ба! Усі фокуси його, всі незвичайні пози, розчарований вигляд тощо,— все пішло на марне. Зіна зовсім не помічала його. Нарешті, розлючений, з поболілими від довгої стоянки ногами, голодний, бо не міг же він, як закоханий страдник, лишитися вечеряти, повернувся він на квартиру, зовсім змучений і наче кимось прибитий. Довго не лягав він спати, пригадуючи давно забуте. Другого ж ранку випало якесь відрядження, і Мозгляков з насолодою випросив його собі. Він аж відсвіжився душею, виїхавши з міста. На безмежних пустинних розлогах лежав сніг сліпучою пеленою. На краю, на самому небосхилі, чорніли ліси.

Баскі коні мчали, збиваючи снігову куряву копитами. Дзвоник дзеленчав. Павло Олександрович замислився, потім замріявся, а потім і заснув собі спокійнісінько. Він прокинувся вже на третій станції, свіжий і здоровий, зовсім з іншими думками.